

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ: ЕКОНОМІКА, ФІНАНСИ, ПРАВО

Науковий журнал

Виходить 6 разів на рік

Заснований у січні 2010 р.

Журнал визнано МОН України

як фахове видання з юридичних наук

категорії «Б»

2023

№4(129)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович, д. е. н., професор, ректор ДТЕУ (Україна)

Заступник головного редактора

ПРИТУЛЬСЬКА Наталія Володимирівна, д. т. н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної роботи ДТЕУ (Україна)

Відповідальний секретар

ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна, д. е. н., професор,
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків ДТЕУ (Україна)

Члени редакційної колегії

БАЙ Сергій, д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту ДТЕУ (Україна)
БЛАКИТА Ганна, д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки та фінансів підприємства ДТЕУ (Україна)
БОЙКО Маргарита, д. е. н., професор, завідувач готельно-ресторанного бізнесу ДТЕУ (Україна)
ВАЩЕНКО Юлія, д. ю. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ВОЛОСОВИЧ Світлана, д. е. н., професор, професор кафедри фінансів ДТЕУ (Україна)
ГАЙДУКЕВИЧ Агнешка, д. е. н., професор, Краківський економічний університет (Польща)
ГАРАФОНОВА Ольга, д. е. н., професор, професор КНЕУ ім. В. Гетьмана (Україна)
ГОНЕТ Войцех, д. е. н., доцент Університету природничо-гуманітарних наук у Седльце (Польща)
ГОНЧАРЕНКО Олена, д. ю. н., доцент, головний науковий консультант відділу з питань цивільних і господарських відносин та підприємництва Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (Україна)
ГОРДОПОЛОВ Володимир, д. е. н., професор, професор кафедри фінансового аналізу та аудиту ДТЕУ (Україна)
ГУРЖІЙ Тарас, д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДТЕУ (Україна)
ДОБІЯ Мечислав, д. е. н., професор, Краківський університет економіки (Польща)
ДУГІНІЦЬ Ганна, д. е. н., професор, завідувач кафедри світової економіки ДТЕУ (Україна)
ЗАПОТОЦЬКА Олена, д. ю. н., доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДТЕУ (Україна)
ІЛЬЧЕНКО Наталія, д. е. н., професор, завідувач кафедри торговельного підприємництва та логістики ДТЕУ (Україна)
КАВКА Інга, д. ю. н., професор Інституту права, адміністрації та економіки Краківського педагогічного університету (Польща)
КАВУН-МОШКОВСЬКА Ольга, к. е. н., доцент, доцент кафедри торговельного підприємництва та логістики ДТЕУ (Україна)
КАЛЮЖНА Наталія, д. е. н., професор, професор кафедри світової економіки ДТЕУ (Україна)
КАНЄВА Тетяна, д. е. н., доцент, декан факультету фінансів та обліку ДТЕУ (Україна)
КАРАВАСВ Тарас, д. т. н., професор, професор кафедри товарознавства та митної справи ДТЕУ (Україна)
КЛЮЧНИК Альона, д. е. н., професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування і міжнародної економіки МНАУ (Україна)
КОРОЛЬ Світлана, д. е. н., професор, професор кафедри обліку та оподаткування ДТЕУ (Україна)
ЛІАЦЕ Наталія, д. е. н., професор, Ризький технічний університет (Латвія)
МАЗАРАКІ Наталія, д. ю. н., професор, завідувач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права ДТЕУ (Україна)
МЕЛЬНИК Тетяна, д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародного менеджменту ДТЕУ (Україна)
МОТОРИН Руслан, д. е. н., професор, професор кафедри статистики та економітриї ДТЕУ (Україна)
НАЗАРОВА Каріна, д. е. н., професор, завідувач кафедри фінансового аналізу та аудиту ДТЕУ (Україна)
ОСІКА Сергій, к. ю. н., професор кафедри світової економіки ДТЕУ (Україна)
ПАРАСІЙ-ВЕРГУНЕНКО Ірина, д. е. н., професор, професор кафедри фінансового аналізу та аудиту ДТЕУ (Україна)
СОБАКАРЬ Андрій, д. ю. н., професор, ДДУВС (Україна)
ТИШЕНКО Олександр, д. е. н., професор, професор КНЕУ ім. Вадима Гетьмана (Україна)
ТИМАШОВ Віктор, д. ю. н., доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДТЕУ (Україна)
ТРУНІНА Ірина, д. е. н., професор, Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського (Україна)
УМАНЦІВ Юрій, д. е. н., професор, в. о. завідувача кафедри економічної теорії та конкурентної політики ДТЕУ (Україна)
ФЕДУН Ігор, д. е. н., професор, професор кафедри світової економіки ДТЕУ (Україна)
ФОМІНА Олена, д. е. н., професор, завідувач кафедри обліку та оподаткування ДТЕУ (Україна)
ХМЕЛКО Ірина, д. ф. н., доцент, Університет Теннессі в Чаттануга (США)
ЧУНІХІНА Тетяна, к. е. н., доцент, доцент кафедри маркетингу ДТЕУ (Україна)
ШЛЮСАРЧИК Богуслав, д. е. н., професор, Жешувський університет (Польща)
ШНИРКОВ Олександр, д. е. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету Казимира Великого в Бидгощі (Польща)
ЯНКОВЕЦЬ Тетяна, к. е. н., доцент, доцент кафедри маркетингу ДТЕУ (Україна)

Засновник, редакція,
видавець і виготовлювач

**ДЕРЖАВНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Завідувач редакції

С. В. Андрушко

Редактори: Е. Ю. Кириченко,
М. В. Дубко, Л. М. Данченко
Художньо-технічний редактор
Л. В. Чернокозинська

Підписано до друку 01.09.2023.
Тираж 200 пр. Зам. 193.

Адреса редакції, видавця,
виготовлювача:

вул. Кіото, 19, м. Київ,
Україна, 02156

Телефон редакції: 531-31-16

E-mail: zt@knute.edu.ua

Внесено до Реєстру суб'єктів
у сфері друкованих медіа
за рішенням

Національної ради України
з питань телебачення
і радіомовлення
№ 798 від 31.08.2023

Індекс журналу в Каталозі видань
України на 2023 рік – 09641

Надруковано на обладнанні ДТЕУ
Свідцтво суб'єкта видавничої
справи серія ДК № 7656
від 05.09.2022

Видається за рекомендацією
Вченої ради ДТЕУ
(протокол засідання № 1
від 29.08.2023)

Статті проходять рецензування.
Передрук і переклади матеріалів,
опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди
автора та редакції

Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: Індекс Копернікус (Index Copernicus);
реферативній базі даних «Україніка наукова», а також у пошуковій системі Академії Google (Google Scholar)

© Державний торговельно-економічний університет, 2023

З М І С Т

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ЧВАЛЮК А.	Перспективи концептуалізації статусу "держава-терорист" у міжнародному праві	4
КОРТУКОВА Т.	Міжнародно-правова база захисту глобальної продовольчої безпеки	16
ПРИМАК В.	Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану	28
БІЛОЦЬКИЙ С.	Територіальні взаємовідносини у Південно-Китайському морі в міжнародно-правовій доктрині КНР	39
КОРЕНЮК О., МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.	Юридичні наслідки рішення Міністерської Конференції СОТ щодо угоди ТРІПС	51
ТИЩЕНКО Ю.	Міжнародний договір у регулюванні відносин колізійного права	62
КРАВЦОВ С.	Віртуальний арбітражний розгляд зовнішньоекономічних спорів	73

ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ ПРАВО

МАЙДАНИК Л.	Право слідування: наближення до <i>acquis</i> ЄС	88
ВЕСЕЛОВ М., ЗАБЄДІЛНА А.	Цивільний захист населення в умовах воєнного стану	98

C O N T E N T

INTERNATIONAL LAW

CHVALIUK A.	Perspectives of conceptualizing the status of "terrorist state" in international law	4
KOPTYKOBA T.	International legal framework for the protection of global food security	16
PRYMAK V.	The mechanism of legal regulation of contractual relations in the conditions of martial law	28
BILOTSKY S.	Territorial relations in the South China Sea in the international legal doctrine of the People's Republic of China	39
KORENIUK O., MYKHAILOVSKYI V.	Legal consequences of the decision of the WTO Ministerial Conference on the TRIPS agreement	51
TYSHCHENKO Yu.	International agreement on the regulation of conflict-of-law relations	62
KRAVTSOV S.	Virtual arbitration of foreign economic disputes	73

PUBLIC AND PRIVATE LAW

MAIDANYK L.	The resale right: approximation to the EU <i>acquis</i>	88
VESELOV M., ZABYEDILINA A	Civil protection of the population under martial law	98

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DOI: 10.31617/3.2023(129)01

УДК 341.1/.8(470+571)

ЧВАЛЮК Андрій,

к. ю. н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ
проспект Гагаріна, 26, м. Дніпро, 49005, Україна
ORCID: 0000-0001-9795-2734
prepod100500@gmail.com

CHVALIUK Andrii,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of administrative law, process and
administrative activity of the Dnipropetrovsk
State University of Internal Affairs
Gagarina Ave., 26, Dnipro, 49005, Ukraine
ORCID: 0000-0001-9795-2734
prepod100500@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СТАТУСУ "ДЕРЖАВА-ТЕРОРИСТ" У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Попри наявність Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму, тероризм залишається доволі розмитим поняттям. Для одних це сепаратисти та терористи, для інших вони постають нібито "борцями за свободу". У національному праві особа визнається терористом за рішенням суду або висловленою позицією політичного суб'єкта, коли після вибуху офіційна влада визнає цю подію терактом. У міжнародному праві терорист отримує свій статус після того, як терористом його назве суб'єкт міжнародного права. Подібний підхід, за логікою, має застосовуватися не тільки до осіб та організацій, а й до окремих держав. Метою статті є з'ясування перспектив появи у міжнародному праві категорії "держава-терорист". Для її досягнення використано наукові методи: історико-правовий, системного аналізу, порівняння, узагальнення. Автором встановлено, що у міжнародному праві поняття тероризму у його "чистому вигляді" досі не сформульовано. Немає офіційного статусу і не використовується в документах ООН термін "держава-терорист", що ускладнює кваліфікацію якихось дій як міжнародного тероризму. У статті виокремлено ключові ознаки державного тероризму: глобальна мета вплинути на регіональні або світові політичні процеси; спрямованість терористичного акту на громадян або територію іншої держави; прямий зв'язок виконавців терористичного акту з його організаторами – вищим

PERSPECTIVES OF CONCEPTUALIZING THE STATUS OF "TERRORIST STATE" IN INTERNATIONAL LAW

Despite the existence of the UN Convention on Combating the Financing of Terrorism, terrorism remains a rather blurred concept, depending on the point of view. Individuals who are separatists and terrorists for some, appear as "freedom fighters" for others. In national law, a person is recognized as a terrorist by a court decision or the expressed position of a political entity, when after an explosion the official authorities recognize this event as a terrorist attack. While in international law, a terrorist receives his status after he is called a terrorist by a subject of international law. Logically, a similar approach should be applied not only to individuals and organizations, but also to individual states. The purpose of the article is to clarify the prospects for the emergence of the category "terrorist state" in international law. To achieve it, scientific methods were used: historical and legal, systemic analysis, comparison, generalization. The author established that the concept of terrorism in its "pure form" has not yet been formulated in international law. It has no official status and the term "terrorist state" is not used in UN documents, which makes it difficult to qualify some actions as international terrorism. The article highlights the key features of state terrorism: the global goal of influencing regional or world political processes; targeting of the terrorist act on citizens or the territory of another state; direct connection between the perpetrators of the terrorist act and its organizers - the country's top

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

військово-політичним керівництвом країни. Зроблено висновок, що для закріплення у міжнародному праві терміну "держава-терорист" спочатку необхідно вивести та закріпити термін "міжнародний тероризм", включити категорію цих злочинів до Римського статуту, надавши таким чином Міжнародному кримінальному суду відповідну юрисдикцію на розгляд зазначених справ і лише потім переходити до визначення та закріплення в актах міжнародного права статусу "держава-терорист".

Ключові слова: тероризм, міжнародний тероризм, держава-терорист, міжнародно-правова термінологія, Римський статут Міжнародного кримінального суду.

military and political leadership. And it was concluded that in order to establish the term "terrorist state" in international law, the term "international terrorism" should first be introduced and established, the category of these crimes should be included in the Rome Statute, thus giving the International Criminal Court the appropriate jurisdiction to consider the specified cases, and only then proceed to defining and enshrining the status of "terrorist state" in acts of international law.

Keywords: terrorism, international terrorism, terrorist state, international legal terminology, Rome Statute of the International Criminal Court.

JEL Classification: K33, K40.

Вступ.

9 травня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав Закон № 2265-IX, в якому російську федерацію визначено як державу-терориста. Непоодинокі задокументовані факти порушення росією Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму ще раніше лягли в основу позову, поданого Україною до Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Однак, як зазначає О. Плотніков (2022), у міжнародному праві немає ні спеціального статусу держави-терориста чи терористичного режиму, ні окремої процедури визнання певної держави чи режиму терористичним. І хоча визнання держави терористичною відбувається на рівні окремих держав і міжнародних організацій, відображення у документах ООН цей статус досі не знайшов.

Переосмислення підходів до міжнародно-правової відповідальності держави має цінність, по-перше, для виведення досліджень за межі ідентифікації та типологізації державного тероризму, і по-друге, щоб обійти проблему невдалих спроб кваліфікувати насильство як державний тероризм. Визнання терористом цілої держави становить досить серйозний виклик традиційному розумінню терористичного насильства, що у підсумку здатне розширити кваліфікацію видів насильства та склад суб'єктів міжнародних злочинів, а також змінити контури наукових дискусій стосовно нових категорій тероризму.

Дослідженням властивостей, що мають бути присутніми для того, щоб акт насильства становив державний тероризм, займалася низка вітчизняних і закордонних учених. Б. Бабін (2014) досліджував перспективи кримінальної відповідальності керівництва росії за вчинені на території України злочини. Jackson, R. (2011) пропонував розмежувати тероризм держав та індивідуальний тероризм їхніх громадян з огляду на те, що державний тероризм уже не є фантомним уявленням, а став реальною проблемою. A. Epiney (1992) наголошувала на необхідності застосування заходів міжнародної відповідальності до

держав у разі протиправної поведінки їхніх громадян. Jarvis, Lee, & Lister, Michael (2014) досліджували теоретичні аспекти державного тероризму, зокрема здатність виявляти насильство з боку держави у відповідних, але потенційно замаскованих контекстах. В. Маркітантов (2016) розглядав особливості трактування політичного тероризму в сучасній науці та вітчизняному законодавстві. Smid, A. P. (2016) вивчав глобальні перспективи боротьби з тероризмом. Однак усі зазначені автори здебільшого присвятили свої праці типологізації та деталізації випадків державного тероризму, ніж окресленню значення й сфері застосування цієї концепції. До того ж проблема державного тероризму вимагає інтелектуальних інвестицій у побудову наукової теорії, а не лише опису й засудження.

Метою цієї статті є з'ясування перспектив появи у міжнародному праві категорії "держава-терорист".

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання: розглянути передумови, що сприяють виникненню категорії "держава-терорист"; виокремити ознаки державного тероризму; визначити порядок дій необхідних для закріплення у міжнародному праві термінів "міжнародний тероризм" та "держава-терорист".

Поставлені завдання у своїй сукупності мають дати уявлення про те, наскільки природно та послідовно розвивається міжнародне право у зазначеній сфері і чи не потрібно форсувати появу нової міжнародно-правової термінології через нагальні потреби практики.

Методологічну основу цього дослідження становлять загально-наукові й спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема історико-правовий метод дав змогу прослідити історичну ретроспективу виникнення категорії "держава-терорист" у розрізі статусу "держава-спонсор тероризму". Завдяки системному аналізу досліджені акти міжнародного права та виявлена їх термінологічна пробільність. Шляхом порівняльного методу виокремлено специфічні ознаки, що притаманні державному тероризму. Метод узагальнення допоміг сформулювати висновки та зробити підсумки дослідження.

Основна частина статті змістовно складається з трьох розділів.

Розділ 1. Термінологічна пробільність міжнародного права ґрунтовно висвітлює проблему відсутності у міжнародному праві поняття тероризму в його "чистому вигляді". Звернено увагу, що термін "держава-терорист" також не має офіційного статусу, що призводить до певних проблем правозастосування.

Розділ 2 присвячений передумовам для появи терміну "держава-терорист", а також огляду історичної ретроспективи появи категорії "держава-терорист". Установлено, що перші передумови для її виникнення заклали у своїх виступах президенти США Джордж Буш та Дональд Трамп. Однак концептуального окреслення у міжнародному праві цей термін так і не отримав.

Розділ 3. Ознаки державного тероризму розкриває сутність міжнародного тероризму через притаманні йому ознаки. Наведено перелік цих основних ознак.

1. Термінологічна пробільність міжнародного права.

У класичному міжнародному праві виникла тенденція або взагалі уникати питання державного тероризму, або розглядати державу як унітарну одиницю та суб'єкта, здатного демонструвати особливу волю. Однак сучасні дослідження держави, з огляду на її потенційні нормативні та політичні зобов'язання, а також їх невиконання вимагають переосмислення статусу держави як суб'єкта міжнародної відповідальності.

Інша, менш поширена, доктринальна концепція наголошує, що держави просто не можуть бути причетними до тероризму, й така кваліфікація їхніх злочинів є або неправильною, або помилковою. Однак дедалі більше науковців схилиються до визнання можливості чи реальності випадків державного тероризму з одночасним прагненням розмежувати тероризм держав та індивідуальний тероризм їх громадян (або інших безпосередніх виконавців) (*Jackson*, 2011, с. 116). Порушувати питання, чи несе держава міжнародно-правову відповідальність за дії приватних осіб, та якщо так, то у якому обсязі, ще десять років тому вважалося анахронізмом, з огляду на наявність можливості притягувати індивідів до відповідальності безпосередньо. Однак вже тоді науковці (*Smid*, 2016, с. 38–39) визнавали, що міжнародно-правова відповідальність приватних осіб, попри значний прогрес у галузі міжнародного кримінального права, аж ніяк не має всеосяжного характеру. А серйозні порушення прав людини, як-от: міжнародний тероризм та піратство, взагалі не охоплюються міжнародним кримінальним правом. Якщо дії приватних осіб створюють загрозу для цінностей, що підлягають міжнародному захисту, то, на думку А. Епіней, це вже питання відповідальності держав, які варто досліджувати саме у контексті загальних правил міжнародного права (*Epiney*, 1992, с. 60).

Метою міжнародного права є мир і безпека між народами. Але "роль міжнародного права полягає також й у запобіганні виникненню нових осередків напруженості і збройних конфліктів" (Степаненко, 2019, с. 175). Про все це неодноразово згадується у преамбулах різних резолюцій ООН як обґрунтування переліку прописаних у них заходів, спрямованих на дотримання миру й безпеки. Відповідно, створюючи свої документи, ООН відходить від того, що кожна держава світу (член ООН) має поділяти прагнення до миру і не чинити дій, що його порушують. Тож певні аспекти правового регулювання в основоположних деклараціях опускаються, залишаючи лазівки для деяких агресивних держав.

Наприклад, ст. 13 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2001 р. № 56/83 встановлено, що "жодне діяння держави не є

порушенням міжнародно-правового зобов'язання, якщо це зобов'язання не пов'язує цю державу під час здійснення діяння" (Resolution adopted by the General Assembly 56/83, 2002). Тобто держава, яка не взяла на себе міжнародно-правове зобов'язання шляхом підписання та ратифікації відповідного міжнародного документа, не буде нести відповідальність за невиконання цього зобов'язання.

І хоча у розробці зазначеного документа брали участь практикуючі фахівці з міжнародного права, зокрема декілька спеціальних доповідців ООН, укладачі ст. 13 упустили один важливий момент – виняток з правил. Дійсно, держава може й не підписувати міжнародний документ, але якщо норми, які він закріплює, належать до концепції *erga omnes*, що мають універсальний характер або відбувається порушення міжнародного звичаю – держава-порушниця все одно буде нести відповідальність за невиконання зобов'язань.

Чому у документі не прописаний виняток, нам невідомо. Скоріш за все нормотворча діяльність ООН банально не встигає за швидкоплинним розвитком міжнародних відносин і випадками їх порушення. Й хоча "тероризм як форму політичної боротьби меншості з більшістю еволюціонував у "державний тероризм" (Харченко & Паніна, 2023, с. 86), значна кількість викликів, на які ООН має терміново реагувати, не дає змогу їй зосередитися на розширенні складів міжнародних злочинів та теоретичному опрацюванні концепції державного тероризму.

Як зазначає К. Степаненко, "для розв'язання сучасних міжнародних суперечок... науці міжнародного права потрібне більш глибоке теоретичне розуміння багатьох процесів, які супроводжують діяльність міжнародних судових установ" (Степаненко, 2020, с. 48). Однак, як не прикро це визнавати, у міжнародному праві поняття тероризму в його "чистому вигляді" досі не сформульовано. "Чи повинні ми продовжувати сперечатися про те, що є тероризмом" (*General Assembly Adopts Resolution Urging Unity to Tackle New, Emerging Threats, as Speakers Assess Progress in Advancing Global Counter-Terrorism Strategy*, 2023) – таке риторичне питання поставив головуючий Генеральної Асамблеї ООН на її останньому засіданні й залишив його без відповіді. Прийнята на цьому засіданні нова редакція Глобальної контртерористичної стратегії ООН термінологічних питань теж не торкалася. Немає офіційного статусу й не використовується в документах ООН термін "держава-терорист". Все це ускладнює кваліфікацію певних дій як міжнародний тероризм.

2. Передумови для появи терміну "держава-терорист".

Перші передумови для появи терміну "держава-терорист" створив виступ президента США Джорджа Буша у щорічному зверненні до Конгресу 29 січня 2002 р. Президентом використано словосполучення

"вісь зла" для опису режимів, що спонсорують, на його думку, тероризм або розробляють зброю масового знищення і здатні передати її терористам. Як приклад таких держав Джордж Буш згадав Ірак, Іран та КНДР. У лютому 2007 р. США додали до цього списку росію та Китай (*President Delivers State of the Union Address*, 2002). Однак яким саме критерієм має відповідати держава для отримання цього "почесного статусу", лідер США не уточнював.

Міжнародний тероризм визначається Державним департаментом США як "тероризм, що розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни" (*Country Reports on Terrorism* 2020, 2020). Загалом це визначення є доволі містким та зрозумілим і заслуговує на взяття за основу під час міжнародної нормотворчості.

Державний департамент США неодноразово оголошував, що Іран є і продовжує бути головною державою-спонсором тероризму (*Country Reports on Terrorism* 2020, 2020). Цю саму тезу транслиував у своїх виступах президент США Дональд Трамп (*Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scorned*, 2018). Окрім Ірану, США визнає спонсорами тероризму КНДР і Сирію (*State Sponsors of Terrorism*, 2019).

Збільшуючи тиск на Іран, США зважилися на безпрецедентний крок і визнали іранський Корпус вартових ісламської революції (КВІР) терористичною організацією. Вперше в історії Вашингтон наділив таким статусом державну збройну структуру. Експерти (Смагин, 2019) вважають, що таке рішення призведе до нового розуміння терміну "тероризм", який, як ми вже зазначали, доволі сильно розмитий.

Створення термінів міжнародного права – справа складна та довготривала. Уніфікація міжнародно-правової термінології належить до компетенції Комісії ООН з міжнародного права. Саме цей орган має розробити визначення тероризму в рамках відповідальності індивідів, після чого воно має бути закріплено у спеціальній конвенції ООН. Подібним шляхом має бути виведено визначення "міжнародний тероризм" з чітким розмежуванням від індивідуального тероризму. А з огляду на те, що міжнародний тероризм у вимірі дій осіб беззаперечно є міжнародним злочином, виникає потреба внести зміни до Римського статуту. Державам – учасникам зазначеного договору необхідно знову зібратися та проголосувати за розширення юрисдикції Міжнародного кримінального суду, щоб він міг розглядати справи про злочини, що підпадають під кваліфікацію "міжнародний тероризм". Це створить необхідну предметну юрисдикцію, хоча й не вплине на юрисдикцію часову, через що вже скоєні в Україні представниками агресора акти тероризму будуть кваліфіковані Міжнародним кримінальним судом як воєнні злочини або злочини проти людяності.

Як зазначає О. Плотніков, "для більшості держав, які зараз визнають росію державою-терористом, цей політичний та правовий крок має символічне значення, але у випадку США та ЄС він може мати конкретні негайні негативні наслідки для російського режиму та

російських еліт" (Плотніков, 2022). Однак і "символізм" не варто недооцінювати. Масове визнання росії державою-терористом є цінною практикою, яка сприяє формуванню міжнародно-правового звичаю.

Парламенти Чехії, Естонії, Литви, Польщі, Латвії, Нідерландів та деяких інших країн вже визнали російський режим терористичним, а росію – спонсором тероризму. А після того як Парламентська асамблея НАТО прийняла резолюцію про визнання росії державою-терористом, цей статус отримав у міжнародному праві регіональне закріплення. Однак останнє слово, звісно, залишається за ООН.

3. Ознаки державного тероризму.

Державний тероризм доцільно розглядати за його ознаками. "З огляду на ставлення суб'єктів терористичної діяльності до державної влади, тероризм підрозділяють на державний та недержавний. Різниця між першим і другим, на думку В. І. Гиря (Вегеша (Ред.), 2008, с. 344), полягає в тому, що державний терор є відкритим насильством з боку правлячої еліти, яка спирається на силу державних інститутів; він має санкціонований характер і "монополію" на "легітимність".

Недержавний тероризм є однією з тактик, хоча й протиправних, політичної боротьби. У випадку державного тероризму політична мета, на нашу думку, превалує над іншими або стає єдиною ціллю. "Під політичною метою варто розуміти прагнення отримання та утримування влади, повалення наявного режиму, впливу на ухвалення рішень органами державної влади, на внутрішні, регіональні та світові політичні процеси (Маркітантов, 2016, с. 33).

"Оптимальні можливості для результативної взаємодії громадянського суспільства та публічної влади, збалансованості їх відносин складаються у державах з демократичним режимом" (Наливайко & Чепік-Трегубенко, 2015, с. 148), тоді як терористичні режими у такій взаємодії не зацікавлені. "Усунувши своїх громадян від політики та обмеживши їх участь у формуванні органів публічної влади, влада намагається забезпечити собі простір безконтрольності та всюдозволеності" (Чепік-Трегубенко, 2015, с. 123–124), і коли це вдається – починає посягати на демократичні цінності в інших державах.

"Ключова відмінність державного тероризму полягає в тому, що насильство здійснюють агенти держави" (Харченко & Паніна, 2023, с. 86), через що утворюється специфічний склад співучасників, який полягає в особливому статусі виконавців та організаторів міжнародного терористичного акту. Як випливає зі ст. 8 *bis* Римського статуту Міжнародного кримінального суду (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998), за вчинення систематичних терористичних актів, окрім їх безпосередніх виконавців, які є воєнними злочинами, має також нести відповідальність вище військово-політичне керівництво країни, яке уповноважено віддавати подібні злочинні накази.

Отже, основними відмінними ознаками міжнародного тероризму є: глобальна мета вплинути на регіональні або світові політичні процеси; спрямованість терористичного акту на громадян або територію іншої держави; прямий зв'язок виконавців терористичного акту з його організаторами – вищим військово-політичним керівництвом країни. Причому організація може мати різні форми – від розробки плану та дачі вказівок до фінансування тероризму.

Варто зазначити, що Україна стала першою у світі державою, яка судиться в ООН за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму. В основу позову покладено докази того, що росія порушує ст. 24 конвенції (*Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, 2017), оскільки починаючи з 2014 р. постачає на територію України зброю, вибухівку, гроші, інші матеріальні активи та проводить навчання груп осіб у злочинних фейкових "народних республіках", що здійснюють на території України терористичні акти, завдаючи шкоду та страждання цивільному населенню. У разі вкрай ймовірної, на нашу думку, згоди Міжнародного суду ООН з юридичною позицією України щодо порушення росією міжнародної конвенції "Про боротьбу із фінансуванням тероризму", виникне необхідний прецедент, що дасть всі підстави для офіційного присвоєння росії міжнародно-правового статусу держави-спонсора тероризму.

Resolution 1373 (2001) проголошує, що всі держави мають відмовляти у притулку тим, хто фінансує, планує, підтримує чи здійснює терористичні акти, чи надає притулок. Порушення якоюсь з держав положень резолюції, по-перше, робить її порушником зобов'язань, а по-друге (з урахуванням того, що зазначений міжнародний документ перелічує види злочинної діяльності, які міжнародна спільнота визнає тероризмом) – державою, яка використовує засоби тероризму. Звісно, офіційне рішення Міжнародного суду ООН буде містити, на нашу думку, більш широке обґрунтування, однак його сенс все одно зведеться до класичного постулату "суб'єкт який вчиняє злочин – є злочинцем". І якщо тероризм фінансує держава – саме вона має нести відповідальність.

В опублікованих 4 липня цього року деклараціях та резолюціях Парламентської Асамблеї ОБСЄ визнано наявність прямих зв'язків між урядом росії та групою "Вагнер". Асамблея констатує, що дії цієї групи від імені російського уряду можуть бути справедливо охарактеризовані як терористичні за своїм характером та намірами, а також закликає до визнання групи "Вагнер" терористичною організацією національною владою (*Declaration and resolutions. Adopted by the OSCE Parliamentary Assembly*, 2023). Однак керівництво держави-агресора вирішило вийти з цієї ситуації іншим шляхом – ліквідувати групу

"Вагнер" як установу, а з її найманцями укласти контракти на службу у міністерстві оборони російської федерації. Як на цю "легалізацію" цілої групи міжнародних терористів відреагує міжнародна спільнота, покаже час. Поки перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розробка складу злочину "міжнародний тероризм", що має увійти до Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Висновки.

Неможливість повного охоплення заходами індивідуальної відповідальності осіб, які вчиняють акти міжнародного тероризму, особливо, коли вони діють за вказівками та в злочинних інтересах певного суб'єкта міжнародного права, є наслідком нерішучих дій універсальних міжнародних організацій та їх не бажання оперативно реагувати на виклики, що несуть загрозу всьому світу. Варто нарешті визнати, що "засудження" та "заклики" не є належним інструментом для боротьби з міжнародним тероризмом. Концепція співвідношення відповідальності держави та відповідальності індивіда має передусім вийти за межі доктринальних розробок й посісти своє місце у тексті статутних документів міжнародних судів і трибуналів. Поки цього не буде зроблено, вчинювані російською федерацією воєнні злочини та терористичні акти, від яких страждає цивільне населення, будуть тривати, а їх організатори та виконавці зможуть уникати міжнародної відповідальності.

Перші передумови, що сприяють виникненню категорії "держава-терорист", заклали у своїх виступах президенти США Джордж Буш та Дональд Трамп. Пізніше ця позиція набула закріплення у релізах Державного департаменту США. Однак концептуального окреслення у міжнародному праві цей термін так і не отримав.

Основними ознаками міжнародного тероризму, на нашу думку, є: глобальна мета вплинути на регіональні або світові політичні процеси; спрямованість терористичного акту на громадян або територію іншої держави; прямий зв'язок виконавців терористичного акту з його організаторами – вищим військово-політичним керівництвом країни.

Складнощі у кваліфікації міжнародних злочинів стосовно різних видів агресії та насильства створюють додаткові перешкоди для визначення статусу "держава-терорист". Й лише інструменти міжнародного права здатні вирішити цю проблему. Для появи у міжнародному праві терміну "держава-терорист" варто вивести та закріпити в актах міжнародного права термін "міжнародний тероризм", а також включити категорію цих злочинів до Римського статуту, надавши таким чином Міжнародному кримінальному суду відповідну юрисдикцію на розгляд зазначених справ. Також необхідно визначити та закріпити в актах міжнародного права статус "держава-терорист".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCES
Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). (2017, 16 January). Application instituting proceedings. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20170116-APP-01-00-EN.pdf	Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). (2017, 16 January). Application instituting proceedings. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20170116-APP-01-00-EN.pdf
Country Reports on Terrorism 2020. (2020). U.S. Department of State. https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2020/	Country Reports on Terrorism 2020. (2020). U.S. Department of State. https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2020/
Declaration and resolutions. Adopted by the OSCE Parliamentary Assembly. At the thirtieth annual session. (2023, 30 June – 4 July). Vancouver. https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2023-vancouver/declaration-29/4744-vancouver-declaration-eng/file	Declaration and resolutions. Adopted by the OSCE Parliamentary Assembly. At the thirtieth annual session. (2023, 30 June – 4 July). Vancouver. https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2023-vancouver/declaration-29/4744-vancouver-declaration-eng/file
Epiney, A. (1992). <i>Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit von Staaten für rechtswidriges Verhalten im Zusammenhang mit Aktionen Privater</i> . Nomos.	Epiney, A. (1992). <i>Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit von Staaten für rechtswidriges Verhalten im Zusammenhang mit Aktionen Privater</i> . Nomos.
General Assembly Adopts Resolution Urging Unity to Tackle New, Emerging Threats, as Speakers Assess Progress in Advancing Global Counter-Terrorism Strategy. (2023, 22 June). https://press.un.org/en/2023/ga12511.doc.htm?fbclid=IwAR2MK8zlUWruHKyh3VK3BCa3jRAo7W7WwAXRljSkBcVotGJtb1BvpABqCDE	General Assembly Adopts Resolution Urging Unity to Tackle New, Emerging Threats, as Speakers Assess Progress in Advancing Global Counter-Terrorism Strategy. (2023, 22 June). https://press.un.org/en/2023/ga12511.doc.htm?fbclid=IwAR2MK8zlUWruHKyh3VK3BCa3jRAo7W7WwAXRljSkBcVotGJtb1BvpABqCDE
Jackson, R. (2011). In Defence of "Terrorism": Finding a Way Through a Forest of Misconceptions. <i>Behavioural Sciences of Terrorism and Political Aggression</i> , 3(2), 116–130.	Jackson, R. (2011). In Defence of "Terrorism": Finding a Way Through a Forest of Misconceptions. <i>Behavioural Sciences of Terrorism and Political Aggression</i> , 3(2), 116–130.
Jarvis, Lee, & Lister, Michael. (2014). State Terrorism Research and Critical Terrorism Studies: An Assessment. <i>Critical Studies on Terrorism</i> , 7(1), 43–61.	Jarvis, Lee, & Lister, Michael. (2014). State Terrorism Research and Critical Terrorism Studies: An Assessment. <i>Critical Studies on Terrorism</i> , 7(1), 43–61.
President Delivers State of the Union Address (2002, 29 January). https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html	President Delivers State of the Union Address (2002, 29 January). https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html
Reports of judgments, advisory opinions and orders application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports (2019). https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/166/166-20191108-JUD-01-00-EN.pdf	Reports of judgments, advisory opinions and orders application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports (2019). https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/166/166-20191108-JUD-01-00-EN.pdf
Resolution 1373. (2001). United Nations Security Council. https://daccess-ods.un.org/tmp/9513027.66799927.html	Resolution 1373. (2001). United Nations Security Council. https://daccess-ods.un.org/tmp/9513027.66799927.html
Resolution adopted by the General Assembly 56/83. (2002). Responsibility of States for internationally wrongful acts. https://daccess-ods.un.org/tmp/9373610.61573029.html	Resolution adopted by the General Assembly 56/83. (2002). Responsibility of States for internationally wrongful acts. https://daccess-ods.un.org/tmp/9373610.61573029.html

Rome Statute of the International Criminal Court. Rome. (1998, 17 July). https://web.archive.org/web/20160422075501/https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&lang=en	Rome Statute of the International Criminal Court. Rome. (1998, 17 July). https://web.archive.org/web/20160422075501/https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&lang=en
Seibert-Fohr, A. (2013). Die völkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privaten: Bedarf nach Neuorientierung? <i>Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht</i> . 73(1), 37–60.	Seibert-Fohr, A. (2013). Die völkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privaten: Bedarf nach Neuorientierung? <i>Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht</i> . 73(1), 37–60.
Smid, A. P. (2016). The way forward on counter-terrorism: Global perspectives. <i>Strath more law journal</i> , 1, 49–73.	Smid, A. P. (2016). The way forward on counter-terrorism: Global perspectives. <i>Strath more law journal</i> , 1, 49–73.
State Sponsors of Terrorism. (2019, 13 May). https://web.archive.org/web/20190513174020/https://www.state.gov/j/ct/list/c14151.htm	State Sponsors of Terrorism. (2019, 13 May). https://web.archive.org/web/20190513174020/https://www.state.gov/j/ct/list/c14151.htm
Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scored. (2018, 8 May). https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html	Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scored. (2018, 8 May). https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html
Бабін, Б. (2014). Перспективи кримінальної відповідальності керівництва Росії за вчинені на території України злочини. <i>Український часопис міжнародного права</i> , 1–2, 63–67.	Babin, B. (2014). Prospects of criminal responsibility of the leadership of Russia for crimes committed on the territory of Ukraine. <i>Ukrainian Journal of International Law</i> , 1–2, 63–67.
Вегеша, М. М. (Ред.). (2008). <i>Політологія</i> . Знання.	Vegesha, M. M. (Ed.). (2008). <i>Politology</i> . Knowledge
Маркітантов, В. (2016). Політичний тероризм: особливості сучасного трактування. <i>Humanitarian Vision</i> , 2(2), С. 31–37.	Markitantov, V. (2016). Political terrorism: peculiarities of modern interpretation. <i>Humanitarian Vision</i> , 2(2), pp. 31–37.
Наливайко, Л. Р., & Чепік-Трегубенко, О. С. (2015). Транспарентність публічної влади: вітчизняний і зарубіжний досвід. <i>Право України</i> , 6, 148–156.	Nalivayko, L.R., & Chepik-Tregubenko, O. S. (2015). Transparency of public authorities: domestic and foreign experience. <i>Law of Ukraine</i> , 6, 148–156.
Плотніков, О. (2022, 5 листопада). Севастопольська "морська бавовна" та обвинувачення держави-терориста у бік жертви. https://arcrimea.org/uk/analytics_ua/2022/11/05/sevastopolska-morska-bavovna-ta-obvynuvachennya-derzhavy-terorysta-u-bik-zherty/	Plotnikov, O. (2022, November 5). Sevastopol "sea cotton" and accusations of a terrorist state towards the victim. https://arcrimea.org/uk/analytics_ua/2022/11/05/sevastopolska-morska-bavovna-ta-obvynuvachennya-derzhavy-terorysta-u-bik-zherty/
Смагин, Н. (2019, 11 апреля). Страна вне закона. Чем опасно, что США признали иранский Корпус стражей террористами. https://carnegiemoscow.org/commentary/78845	Smagin, N. (2019, 11 April). The country is outlawed. How dangerous is it that the United States has recognized the Iranian Guard Corps as terrorists. https://carnegiemoscow.org/commentary/78845
Степаненко, К. В. (2019). Регіональний вимір безпеки в загальній системі колективної безпеки ООН. У А. Є. Фоменко, Л. Р. Наливайко, О. В. Марченко, К. О. Чаплинський, В. Б. Вишня, О. В. Кириченко, В. В. Кузьменко, О. А. Агарков, В. О. Боняк, О. С. Юнін, В. М. Савіщенко (Ред.). <i>Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти</i> . (с. 175–176). Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.	Stepanenko, K. V. (2019). The regional dimension of security in the general system of UN collective security. In A. E. Fomenko, L. R. Nalivaiko, O. V. Marchenko, K. O. Chaplinskyi, V. B. Vyshnia, O. V. Kyrychenko, V. V. Kuzmenko, O. A. Agarkov, V. O. Bonyak, O. S. Yunin, V. M. Savishchenko (Ed.). <i>International and national security: theoretical and applied aspects</i> . (pp. 175–176). Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.

Степаненко, К. В. (2020). Поняття, ознаки та види міжнародних судових установ. <i>Альманах міжнародного права</i> , 23, 46–54.	Stepanenko, K. V. (2020). Concepts, signs and types of international judicial institutions. <i>Almanac of International Law</i> , 23, 46–54.
Харченко, І. О., & Паніна, І. Г. (2023). Дискусія про Росію як державу-терориста. <i>Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса</i> , 1(15), 86–91.	Kharchenko, I. O., & Panina, I. G. (2023). Discussion about Russia as a terrorist state. <i>Bulletin of the Vasyl Stus DonNU Student Scientific Society</i> , 1(15), 86–91.
Чепік-Трегубенко, О. С. (2015). Удосконалення взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства. <i>Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ</i> , 2(76), 120–126.	Chepik-Tregubenko, O. S. (2015). Improving the interaction of public authorities with institutions of civil society. <i>Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs</i> , 2(76), 120–126.

Конфлікт інтересів: Автор декларує, що не має конфлікту інтересів стосовно даного дослідження, в тому числі фінансового, особистісного характеру, авторства чи іншого характеру, що міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в даній статті.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Чвалюк А. Перспективи концептуалізації статусу "держава-терорист" у міжнародному праві. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 4-15. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)01](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)01)

Надійшла до редакції 10.08.2023.

Прийнято до друку 28.08.2023.

Публікація онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)02
UDC 341.3:338.439=111

KORTUKOVA Tamara,
PhD (International Law), Associate Professor
at the Department of International, Civil and
Commercial Law
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3376-0159
t.kortukova@knute.edu.ua

КОРТУКОВА Тамара,
к. ю. н., доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-3376-0159
t.kortukova@knute.edu.ua

INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF GLOBAL FOOD SECURITY

Ukraine is historically known as the "bread-basket of Europe and the world" due to its significant agricultural production. The issue of food insecurity in the world, caused by the Russian Federation as a result of the full-scale aggression against Ukraine, launched on February 24, 2022, has become a critical concern in the international stage. An environmental crisis with far-reaching repercussions for the country's agricultural sector, together with the blocking of Ukrainian logistics lead to an increase in prices for agricultural products, as well as an increase in the risk of famine in countries dependent on Ukrainian agricultural exports. The aim of the research is to define the norms of international law regarding global food security and trade in agricultural products, which have been violated by Russia in order to develop a mechanism of responsibility for these violations and compensation for the damage caused. The methods of legal analysis, historical legal and systemic analysis are applied. Analysing the repercussions of the Russian Federation's actions for global food security, the article examines various relevant international legal frameworks and instruments aimed at safeguarding food security and ensuring access to sufficient, safe, and nutritious sustenance for all. By assessing the impact of the Russian invasion on logistics routes, trade networks, and distribution mechanisms, this article elucidates the far-reaching implications for the timely and efficient delivery of agrarian goods to international markets. Additionally, the study highlights the role of international agreements in addressing the challenges associated with disrupted logistics in the agricultural sector. This article examines the scale of environmental damage and losses inflicted on Ukraine's agrarian landscape and scrutinizes these impacts through the prism of international legal principles.

Keywords: international law, trade in agricultural products, food security, the Black Sea Grain Agreement, ecocide, Russian war against Ukraine.

JEL Classification: K33.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА БАЗА ЗАХИСТУ ГЛОБАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Україна історично відома як "житниця Європи та світу" завдяки значному сільськогосподарському виробництву. Продовольча небезпека у світі, спричинена російською федерацією внаслідок повномасштабної агресії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року, стала критичною проблемою на міжнародній арені. Екологічна криза з далекосяжними наслідками для аграрного сектору країни разом з блокуванням української логістики призводять до зростання цін на сільськогосподарську продукцію, а також збільшення ризику голоду у країнах, залежних від експорту української сільськогосподарської продукції. Метою дослідження є визначення норм міжнародного права щодо глобальної продовольчої безпеки та торгівлі сільськогосподарською продукцією, які порушує росія, з метою розробки механізму відповідальності за ці порушення та відшкодування заподіяної шкоди. Застосовуються методи правового аналізу, історико-правового та системного аналізу. За наслідками дій російської федерації для глобальної продовольчої безпеки, у статті розглядаються відповідні міжнародно-правові рамки та інструменти, спрямовані на захист продовольчої безпеки та забезпечення доступу до достатньої, безпечної та поживної їжі для всіх. Оцінюючи вплив російського вторгнення на логістичні шляхи, торгові мережі та механізми розподілу, ця стаття з'ясовує далекосяжні наслідки для своєчасної та ефективної доставки аграрних товарів на міжнародні ринки. Крім того, дослідження підкреслює роль міжнародних угод у вирішенні проблем, пов'язаних із збоями в логістиці в сільськогосподарському секторі. У цій статті досліджується масштаб екологічної шкоди та втрат, заподіяних аграрному сектору України крізь призму міжнародно-правових принципів.

Ключові слова: міжнародне право, торгівля сільськогосподарською продукцією, продовольча безпека, Чорноморська зернова угода, екоцид, війна росії проти України.

Copyright © 2023, The Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) International license, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Introduction.

Since the time of Herodotus, Ukrainian lands were famous for their fertility, and the population was actively involved in the agricultural sector. In particular, Herodotus described in detail the natural conditions of Southern Ukraine, which Russia illegally temporarily occupied and tried to destroy. Herodotus was most impressed by Borysthenes (the ancient Greek name of the Dnipro river): "Among others, the river Borysthenes is the most useful to people, because around it are the best and most nutritious pastures for cattle, and there are a lot of fish in it, pleasant to the taste, and the water in it is very clean, comparatively to others with muddy water, and the fields around it are beautiful, and where there is no seed, tall grass grows. And a lot of salt is deposited in its mouth... For food, this river also provides many other things worthy of all attention" (Herodot, 2013).

Today, until the full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022, Ukraine was the world's top producer and exporter of sunflower meal, oil, and seed (Foreign Agricultural Service U.S. Department of Agriculture, 2022), due to highly productive soils (chernozems), which are among the most fertile in the world. The world is extremely vulnerable from a food security perspective, considering that more than 40 % of the calories consumed globally are from three crops: wheat, corn and rice (Arias et al., 2023).

The Russian war in Ukraine has disrupted agricultural activities and damaged infrastructure. As a result, the country's exports of agrarian products have significantly decreased. This has created a supply shock in the global market, affecting the availability and prices of these products. The decrease in Ukrainian agricultural exports, combined with increased demand from other countries, has contributed to a rise in global food prices. If the war deepens, the food crisis will worsen, posing a challenge to many countries, especially those that rely on food imports (Hassen & Bilali, 2022).

By its actions, Russia violated not only the norms and principles of international law, in particular, those enshrined in the UN Charter from 1945, but also put the whole world at risk, causing a food crisis, polluting the air, land, soil and water, which has an impact far beyond the borders of Ukraine, and also caused famine in many countries of the world. Large-scale hostilities in the heart of Europe have caused one of the biggest food, energy and financial crises in the world (Haidutskyi, 2023).

The full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine makes it necessary to study the impact of the war on global food security and trade in agricultural products through the prism of international law.

The international legal regulation of food security issues, as well as the relationship between food security and trade in agricultural products, has been researched by a number of scientists.

For example, I. Kaliushchenko analysed institutional mechanisms for ensuring international food security (Kaliushchenko, 2016). N. Maksimentseva made a research on international legal mechanism for ensuring food

security in the context of globalization challenges, emphasizing on the impact of russian war against Ukraine on food security (Maksimentseva, 2023); as well as V. Franchuk, M. Kopytko and S. Melnyk studied the issues of ensuring food security in Ukraine in the modern conditions (Franchuk et al., 2022). A. Morteza, P. Foroudi, M. Shahmoradi, H. et al analysed the evolution of food security on the universal level (Morteza et al., 2022). O. Krupchan and V. Korol made a research on the issues of food security modern international law and rule-making priorities of Ukraine (Krupchan & Korol, 2022).

However, some aspects of food security are still not studied by scientists. For example, given that russia continues its war in Ukraine and the impact on global food security will worsen every year, it is extremely important to hold russia accountable for causing global food insecurity. In this study, we will try to analyse the provisions of international law that would be useful in this regard.

The aim of the research is to define the norms of international law regarding global food security and trade in agricultural products, which have been violated by russia in order to develop a mechanism of responsibility for these violations and compensation for the damage caused.

The hypothesis of the article is the statement that the effectiveness of international legal regulation of food security in the conditions of russia's war against Ukraine depends on the proper implementation and observance of international norms regarding the supply of food and ensuring food safety. Without an effective international legal mechanism of responsibility for causing food insecurity in the world, international legal norms in this area remain only declarative.

A combination of scientific methods was used to research the subject of the article. Inter alia, the leading method of researching the international legal perspective of the russian war against Ukraine in the context of agrarian trade and food security has become the method of legal analysis. It was used to analyse international legal frameworks, treaties, agreements and conventions related to agricultural trade and food security. It was also involved in the interpretation of the consequences of international law in the context of the russian war against Ukraine.

The method of systemic analysis helped to comprehensively study the relationship between agricultural trade, food security and international law in the context of the russian war against Ukraine. This method helps to carefully consider the subject as a whole system, to understand the interrelationships and dependencies between its components.

The researchers also used a case study approach, focusing specifically on russia's war against Ukraine as a real-world example. This method was used to analyse how the war affected agricultural trade and food security from the perspective of international law.

The article is divided into three parts. The first part of the article "Food insecurity in the world caused by the russian federation: an

international legal aspect" analyses the international legal norms that Russia violated, causing the food crisis in the world. The second part of "The impact of the Russian invasion in Ukraine on the logistics of agricultural products" is devoted to the issue of Russia's violation of logistics routes in Ukraine and the world's reaction to such actions. The third chapter "Environmental damage and losses caused by Russia to the agricultural sector of Ukraine: international legal aspect" examines aspects of the impact of the Russian war in Ukraine on the environment, which is inextricably linked to the agricultural sector and the need to hold Russia accountable for the crime of ecocide.

1. Food insecurity in the world caused by the Russian Federation: an international legal aspect.

Agricultural products play an important role as a component of international trade. This importance arises from the relationship between global food security and the safe and efficient functioning of this trade.

The full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022 had devastating consequences not only for Ukraine, but for the whole world. This included the damage of Ukraine's agricultural sector, the destruction of agricultural infrastructure, increase in the value of agricultural goods, the disruption of logistics routes serving global markets, and the spectre of famine, which cast its shadow over countries dependent on Ukrainian agricultural exports. The consequences of Russian actions, especially in the long-term perspective, cause hunger and poverty in the world.

Inter alia, the main dependent countries of Ukrainian agricultural products were Asia and the main partner countries of Asia were India, Turkey and China; as well as the EU countries and African countries, such as Egypt, Tunisia and Morocco (Main indicators of international trade of Ukraine, 2018).

The problem of world food security constantly attracts the attention of the world community. A number of international law sources regulate issues of global food security, which are grossly violated by Russia. These legal instruments are carefully designed to address global challenges related to food production, equitable distribution, availability and quality of nutrition. Their fundamental goal is to create a paradigm in which all people have unhindered access to adequate, wholesome and secure food. Although a comprehensive single treaty directly addressing the issue of world food security remains a significant gap in international law, it must be recognized that numerous international agreements collectively work together to advance the common goal of global food security.

A number of important international legal acts have been adopted that enshrine the right to food and freedom from hunger. Notably among these are the following: The Universal Declaration of Human Rights, wherein Article 25 regulates the entitlement to adequate standard of living

that encompasses access to food, as a fundamental human right. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights requires member states to take measures to ensure overall food security. Within the Sustainable Development Goals, Goal 2 is devoted to the cessation of hunger, the realization of food security, and the enhancement of nutritional well-being by the temporal horizon of 2030.

The Universal Declaration on the Elimination of Hunger and Malnutrition of 1974, in its foundational Article 1, emphasizes the inalienable right of every human being to be liberated from the hunger and malnutrition, as an imperative for their comprehensive growth. Declaration of the World Summit on Food Security in 2009 delineates a principle for sustaining the global food chain, as well as the eradication of the roots of hunger and impoverishment, and the affirmation of each individual's right to access to food that is secure, sufficient, and ecologically substantive.

Simultaneously, the Agreement on Agriculture adopted within the World Trade Organization aims to provide global food security within the realm of international trade policies. Furthermore, the Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries, and Forests in the context of food security develops a trajectory to strengthen both food security and sustainable advancement.

The impact of russia's invasion of Ukraine on the agricultural sector after one year of the full-scale war is immense. Direct damages amount to USD 8.7 billion and indirect losses, including lower production of crops and livestock, as well as logistics disruptions and higher production costs, amount to additional USD 31.5 billion. To cover the needs for reconstruction and recovery, USD 29.7 billion is required (Agricultural War Damages, Losses, and Needs Review, 2023). However, russia still continues the war, and the longer it lasts, the more damage, loss and suffering awaits Ukraine and other countries of the modern globalized world.

Russia's destruction of the agricultural sector in Ukraine is not just provoking a global food crisis, but its absolute control and endangerment of global food supplies, turning global food supplies into a bargaining chip for diplomatic negotiations, is inconsistent with the russian federation's obligations under international human rights law (Arias et al., 2023). As well as russia's causing starvation in countries dependent on Ukrainian exports of agricultural products violates international humanitarian law. Using starvation as a method of warfare is also prohibited under customary norms of international humanitarian law (Desierto, 2022).

2. The impact of the russian invasion in Ukraine on the logistics of agricultural products.

For many countries of the world, the full-scale invasion in Ukraine February 24, 2022 has acquired a previously unknown and extreme severity in an attempt of russia to unilaterally change the world order in their

interests by bringing the domination of the principle of "the right of force over the force of law" (Krupchan & Korol, 2022).

During the first week of the war, there were numerous reports of neutral merchant ships being attacked without warning in the western Black Sea by Russia (Pedrozo, 2023), such as M/V Yasa Jupiter (Feb. 24, 2022), M/V Namura Queen (Feb. 25, 2022), M/V Lord Nelson (Feb. 25, 2022), M/V Millennial Spirit (Feb. 25, 2022), and M/V Banglar Samriddhi (Mar. 2, 2022) (Pedrozo, 2023).

Russia's blockade of maritime trade led to the collapse of agricultural exports from Ukraine, destroyed logistics links, increased the cost of transporting agricultural products, caused a shortage of grain on the world market and led to a significant increase in commodity prices.

In the period from the full-scale invasion of Russia in Ukraine before the grain initiative, all transportation was carried out only through river ports, which did not provide the necessary volumes of cargo flow and transportation efficiency, and was also accompanied by specific risks (Tsybmal & Chernytska, 2022).

In connection with the grave consequences for the world of the blockade of Ukrainian seaports in April 2022, the United Nations also called on the leaders of Ukraine and Russia to agree on the restoration of Ukrainian exports.

Therefore, in July 2022, a Memorandum of Understanding between the Russian Federation and the Secretariat of the United Nations on promoting Russian food products and fertilizers to the world markets was concluded for a period of three years (Memorandum of Understanding between the Russian Federation and the Secretariat of the United Nations on promoting Russian food products and fertilizers to the world markets, 2022). That is, at least until 2025, Russia should promote the unimpeded export of food, sunflower oil and fertilizers from Ukrainian controlled Black Sea ports.

In July 2022, Ukraine, Turkey, Russia and the United Nations signed another important agreement, namely the Agreement on the Safe Transportation of Grain and Foodstuffs from Ukrainian Ports (Black Sea Grain Agreement) (Initiative on the Safe Transportation of Grain and Foodstuffs from Ukrainian Ports, 2022), which eased logistical restrictions on transportation through the Black Sea and contributed to the partial recovery of grain exports. In Istanbul on July 27, 2022, as part of the agreement, a Joint Coordination Centre was established, which includes representatives of Ukraine, Turkey, the UN and Russia.

The period of validity of the "Black Sea Grain Agreement" was 120 days and was automatically extended for the same period, if none of the parties notified the intention to terminate the initiative or change it.

The extension of the validity period of the "Black Sea Grain Agreement" is a significant factor in reducing food prices and an effective lever against hunger in the world. The growing threat of hunger in the world requires further development of the grain agreement, this will contribute to increasing the stability of the world economy.

However, Russia announced the actual termination of the "Black Sea Grain Agreement", which expired on July 17, 2023, which was the only international document that contained at least some guarantees of vessel safety. At the same time, the unimpeded implementation of Ukrainian export of grain crops has a significant impact on the state of food security in the world (Bielashov, 2023).

An alternative to the "Black Sea Grain Agreement" could be the escorting of merchant ships that will take out products from Ukrainian ports under convoy. The right to conduct convoy operations is considered a belligerent right under the law of naval warfare (Newport Manual, § 3.1). The Ukrainian Navy could therefore escort both Ukrainian and neutral merchant ships in and out of Ukrainian ports. However, doing so would increase the risk that these vessels would be targeted by Russian forces (Pedrozo, 2023). The first such precedent was the arrival of three cargo ships belonging to foreign companies to one of the Ukrainian grain terminals in the Izmail port on July 30, 2023, under the supervision of NATO (Three ships break through Russian blockade in Black Sea and enter Ukrainian port, 2023). However, the use of this waterway, even with a convoy, remains quite risky and depends on the actions of the occupying country.

As of August 2023, traffic through the Danube River is the last water route from Ukraine for agricultural exports, as Russia has effectively resumed its blockade, threatening vessels in the Black Sea.

In addition, the termination of the "Black Sea Grain Agreement" by Russia will affect investments in other export routes, for example, transportation by road and rail, which, although it does not compensate for the volume of transportation by sea, can partially support the export of Ukrainian grain and solve the problem of global food security.

3. Environmental damage and losses caused by Russia to the agricultural sector of Ukraine: international legal aspect.

The Russian Federation carries out systematic and massive destruction of natural resources, pollutes the environment, which has a devastating effect on the agricultural sector. Russia's actions lead to emissions of hazardous substances and pollution of air, water and soil, loss of biodiversity, negative impact on human health, etc.

Therefore, Russia violates paragraph 3 of Article 35 of the Additional Protocol to the Geneva Convention relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), which prohibits the use of methods or means of warfare that are intended to cause or will cause extensive, long-term and serious damage to the environment. Article 55 of the same Protocol requires, during the conduct of military operations, to show concern for the protection of the natural environment from extensive, long-term and serious damage. The Russian aggressor violates the 24th Principle of the Rio Declaration on Environment and Development, which

states that countries respect international law that ensures the protection of the environment during armed conflict (Legal possibilities and aspects of compensation for damage caused to the environment during the war, 2023).

The Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine approved the Methodology for determining the amount of damage caused to land and soil as a result of emergency situations and/or armed aggression and hostilities during martial law by Order No. 167 dated 04.04.2022 (Order No. 167, 2022).

According to the State Environmental Inspection, during the 500 days of war for the period 24.02.2022 – 07.07.2023 in Ukraine, ecosystems and the environment became victims of serious damage. In general, damages reach more than UAH 2 trillion (State Environmental Inspection of Ukraine, 2023).

Therefore, damages are divided into real and lost profits. Therefore, environmental damage should be: costs incurred by the state in connection with causing damage to the environmental object and costs that the state must make to restore the natural environment; revenues that the state could realistically receive under normal circumstances, if there was no damage to the environment, if such was foreseen; compensation in case of impossibility of restoration of the environmental object.

However, it is important to note that the concept of "ecocide" as an international legal category does not yet have a universal regulatory framework in the world. There are a number of initiatives that try to introduce the concept of ecocide into international law or regulate responsibility for such actions.

For example, there is a proposal to add ecocide to the list of crimes that the International Criminal Court can try. However, at the moment, ecocide is not included in the official list of crimes for which the ICC can establish responsibility.

At the same time, at the international level, the precedent for holding a state accountable and awarding compensation for the damage caused to soil, water, and coastal ecosystems was considered in the context of the work of the UN Compensation Commission, which was created to consider the case of Kuwait v. Iraq and finished work in 2022 (Shpylova et al., 2023). However, taking into account the fact that it will be impossible to create such a Commission based on the resolution of the UN Security Council for Ukraine, for this purpose, a special agreement between the interested states should be concluded. Therefore, private individuals will first apply to the tribunal of the commission, and then they will be paid compensation received as a result of the consideration of court cases in various states regarding the confiscation of seized russian assets (Medvedieva, 2023).

At the regional level, in 2023 the European Social and Economic Committee called russia's actions in Ukraine equivalent to ecocide and, together with the European Parliament, appealed to the EU to recognize ecocide as a criminal offense at the EU supranational level (EESC, 2023).

The impact of ecocide on the agricultural sector is serious and tangible, since agriculture is closely related to the environment and natural resources. Ecocide, as systematic and massive damage to nature by the Russian Federation, has the following consequences for the agricultural sector of Ukraine: damage to soils and their fertility; pollution of water resources; destruction of biodiversity; decrease in productivity; damage to agricultural infrastructure, etc. The impact of ecocide on the agricultural sector will be long-term and will affect the productivity and sustainability of agricultural production. Therefore, holding Russia accountable for the crime of ecocide is extremely important.

Conclusions.

There is an urgent need for international legal cooperation to mitigate the adverse effects and pave the way for a more sustainable and secure global food system in the world.

Violating its obligations under international human rights law, international humanitarian law, international trade law, international agrarian law, etc., Russia causes damage not only to Ukraine, but also to the whole world, in particular, in the agricultural sphere.

Therefore, it is necessary to provide Ukrainian exporters with safe water logistics, to extend the "Black Sea Grain Agreement", and the international community should put pressure on Russia to achieve its extension.

Given that the ecocide created by Russia in Ukraine will have a significant impact, in particular on the agricultural sector, the International Criminal Court should add this crime to its jurisdiction, and Russian officials should also be held accountable for this crime. At the regional level, the Council of Europe and the European Union should recognize ecocide as a criminal offense.

Further research may be devoted to the mechanism of responsibility and compensation by the Russian Federation for losses and damages to the agricultural sector of Ukraine and Russia's responsibility to the world for the consequences of rising prices for agricultural products and famine in countries dependent on Ukrainian exports.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCES
Белашов Є. (2023). Український експорт: потенціал "зернових коридорів". <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , 126(1), 60–69. https://doi.org/10.31617/3.2023(126)05 .	Bielashov, Ye. (2023). Ukrainian exports: the potential of "grain corridors". <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , 126(1), 60–69. https://doi.org/10.31617/3.2023(126)05 .
Гайдучкий А. (2023) Залучення іноземного капіталу: кейс воєнного часу. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , 3, 30–41. https://doi.org/10.31617/3.2023(128)03 .	Haidutskyi, A. (2023). Attracting foreign capital: the wartime case. <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , 3, 30–41. https://doi.org/10.31617/3.2023(128)03 .

Геродот. (2013) Геродота турійця з Галікарнасса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами. Київ. Фоліо. 248 с.	Herodot. (2013) Herodotus the Turian from Halicarnassus "Histories" of nine books, which are called the Muses. Kyiv, Kn. 4: Melpomena, 248.
Державна екологічна інспекція України, 2023. https://www.dei.gov.ua/post/2694	State Environmental Inspection of Ukraine, 2023. https://www.dei.gov.ua/post/2694
Каліущенко І. (2016) Інституційний механізм забезпечення міжнародної продовольчої безпеки. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 3, 124-127.	Kaliushchenko, I. (2016) Institutional mechanism for ensuring international food security. <i>Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University</i> , 3, 124-127.
Максіменцева Н. (2023) Міжнародно-правовий механізм забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобалізаційних викликів, <i>Публічне право</i> , 1, 48-56. https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-49-6	Maksimentseva, N. (2023) International legal mechanism for ensuring food security in the context of globalization challenges. <i>Public law</i> , 1, 48-56. https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-49-6
Медведєва М. (2023), Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії, <i>Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ</i> , 1, 44-52	Medvedieva, M. (2023) Jurisdictional immunities of states in the context of compensation by Russia for damage caused to Ukraine as a result of armed aggression. <i>Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs</i> , 1, 44-52.
Наказ № 167 від 04/04/2022 Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text .	Order No. 167 dated 04/04/2022 On the approval of the Methodology for determining the extent of damage to land and soil as a result of emergency situations and/or armed aggression and hostilities during martial law https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text .
Правові можливості і аспекти відшкодування шкоди, завданої довкіллю під час війни. 2023. https://dtkr.com.ua/pravovi-mozhlyvosti-i-aspekty-vidshkoduvannya .	Legal possibilities and aspects of compensation for damage caused to the environment during the war. 2023 https://dtkr.com.ua/pravovi-mozhlyvosti-i-aspekty-vidshkoduvannya
Франчук В., Копитко М., Мельник С. (2022). Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища. Вчені записки університету "Крок", 3, 9–17. https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17 .	Franchuk, V., Kopytko, M., & Melnyk, S. (2022). Ensuring food security in Ukraine in the conditions of a changing security environment. <i>Scientific notes of "KROC" University</i> , 3, 9–17. https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17 .
Цимбал Л., Черницька Т. (2022) Україна у системі глобальної продовольчої безпеки: ринок зернових. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Збірник наукових праць, 11-12, 123-130.	Tsymbal, L. & Chernytska, T. (2022) Ukraine in the system of global food security: grain market. <i>Scientific bulletin of Odessa National University of Economics: Coll. of scientific works</i> ; edited by: V.V. Kovalenko (chief editor). Odesa: Odessa National University of Economics, 11-12 P. 123-130
Шпильова Ю., Бендасюк О., Лагодієнко В. (2023) Зарубіжні практики оцінювання збитків для повоєнного відновлення довкілля. <i>Innovation and Sustainability</i> , 1, 140–149. https://doi.org/10.31649/ins.2023.1.140.149 .	Shpylova, Yu., Bendasiuk, O. & Lahodiienko, V. (2023). Foreign practices of damage assessment for post-war environmental restoration. <i>Innovation and Sustainability</i> , 1, 140–149. https://doi.org/10.31649/ins.2023.1.140.149 .
Agricultural War Damages, Losses, and Needs Review. Kyiv School of Economics Center for Food and Land Use Research, 3, (2023) https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/RDNA2.pdf .	Agricultural War Damages, Losses, and Needs Review. Kyiv School of Economics Center for Food and Land Use Research, 3, (2023) https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/RDNA2.pdf .

Arias, J., Ruiz, C., Castellano, S., Sáenz, D. & Salazar, E. (2023) The Russia-Ukraine conflict and its impact on agrifood systems. https://blog.iica.int/en/blog/russia-ukraine-conflict-and-its-impact-agrifood-systems	Arias, J., Ruiz, C., Castellano, S., Sáenz, D. & Salazar, E. (2023) The Russia-Ukraine conflict and its impact on agrifood systems. https://blog.iica.int/en/blog/russia-ukraine-conflict-and-its-impact-agrifood-systems
Desierto, D. (2022) The Human Right to Food, Freedom from Hunger, and SDG 2: Global Food Crisis and Starvation Tactics from the Russian Invasion of Ukraine. https://www.ejiltalk.org/the-human-right-to-food-freedom-from-hunger-and-sdg-2-global-food-crisis-and-starvation-tactics-from-the-russian-invasion-of-ukraine/	Desierto, D. (2022) The Human Right to Food, Freedom from Hunger, and SDG 2: Global Food Crisis and Starvation Tactics from the Russian Invasion of Ukraine. https://www.ejiltalk.org/the-human-right-to-food-freedom-from-hunger-and-sdg-2-global-food-crisis-and-starvation-tactics-from-the-russian-invasion-of-ukraine/
EESC: Russia's actions amount to ecocide, prompting calls for criminalisation under EU law, 2023 https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/news/eesc-russias-actions-amount-ecocide-prompting-calls-criminalisation-under-eu-law .	EESC: Russia's actions amount to ecocide, prompting calls for criminalisation under EU law, 2023 https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/news/eesc-russias-actions-amount-ecocide-prompting-calls-criminalisation-under-eu-law .
Foreign Agricultural Service U.S. Department of Agriculture. Ukraine Agricultural Production and Trade (2022). https://www.fas.usda.gov/sites/default/files/2022-04/Ukraine-Factsheet-April2022.pdf	Foreign Agricultural Service U.S. Department of Agriculture. Ukraine Agricultural Production and Trade (2022). https://www.fas.usda.gov/sites/default/files/2022-04/Ukraine-Factsheet-April2022.pdf
Hassen, B. & Bilali, E. (2022) Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems? <i>Foods</i> , 2. doi: 10.3390/foods11152301. [in English].	Hassen, B. & Bilali, E. (2022) Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems? <i>Foods</i> , 2. doi: 10.3390/foods11152301. [in English].
Initiative on the Safe Transportation of Grain and Foodstuffs from Ukrainian Ports, 2022 https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/black_sea_grain_initiative_full_text.pdf	Initiative on the Safe Transportation of Grain and Foodstuffs from Ukrainian Ports, 2022 https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/black_sea_grain_initiative_full_text.pdf
Krupchan, O. & Korol, V. (2022). Food security modern international law and rule-making priorities of Ukraine. <i>Entrepreneurship, Economy and Law</i> , 6, 112–121, doi: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.6.17 .	Krupchan, O. & Korol, V. (2022). Food security modern international law and rule-making priorities of Ukraine. <i>Entrepreneurship, Economy and Law</i> , 6, 112–121, doi: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.6.17 .
Main indicators of international trade of Ukraine, 2018 https://ucab.ua/en/doing_agribusiness/zovnishni_rink_i/osnovni_pokazniki_zovnishnoi_torgivli_ukraini	Main indicators of international trade of Ukraine, 2018 https://ucab.ua/en/doing_agribusiness/zovnishni_rink_i/osnovni_pokazniki_zovnishnoi_torgivli_ukraini
Memorandum of Understanding between the Russian Federation and the Secretariat of the United Nations on promoting Russian food products and fertilizers to the world markets, 2022 https://unctad.org/system/files/information-document/MOU_21_July_UN-Secretariat86.pdf	Memorandum of Understanding between the Russian Federation and the Secretariat of the United Nations on promoting Russian food products and fertilizers to the world markets, 2022 https://unctad.org/system/files/information-document/MOU_21_July_UN-Secretariat86.pdf
Morteza, A., Pantea, F., Mohana, S., Hamid, P., Khosravani, A., Pouria, A. & Cuomo, M. (2022). The Evolution of Food Security: Where Are We Now, Where Should We Go Next?. <i>Sustainability</i> . 14. 3634. 10.3390/su14063634.	Morteza, A., Pantea, F., Mohana, S., Hamid, P., Khosravani, A., Pouria, A. & Cuomo, M. (2022). The Evolution of Food Security: Where Are We Now, Where Should We Go Next?. <i>Sustainability</i> . 14. 3634. 10.3390/su14063634.
Pedrozo, P. (2023) Can the Black Sea grain initiative continue without russian participation? https://lieber.westpoint.edu/can-black-sea-grain-initiative-continue-without-russian-participation/ .	Pedrozo, P. (2023) Can the Black Sea grain initiative continue without russian participation? https://lieber.westpoint.edu/can-black-sea-grain-initiative-continue-without-russian-participation/ .

Pedrozo, R. (2023) Russia-Ukraine Conflict: The War at Sea, <i>International Law Studies</i> 1, 31–32.	Pedrozo, R. (2023) Russia-Ukraine Conflict: The War at Sea, <i>International Law Studies</i> 1, 31–32.
Pedrozo, R. (2023) The Black Sea Grain Initiative: Russia's Strategic Blunder or Diplomatic Coup? <i>International Law Studies</i> , 1, 422–449.	Pedrozo, R. (2023) The Black Sea Grain Initiative: Russia's Strategic Blunder or Diplomatic Coup? <i>International Law Studies</i> , 1, 422–449.
Three ships break through Russian blockade in Black Sea and enter Ukrainian port (2023): https://ukranews.com/en/news/947542-3-ships-break-through-russian-blockade-in-black-sea-and-enter-ukrainian-port-forbes .	Three ships break through Russian blockade in Black Sea and enter Ukrainian port (2023): https://ukranews.com/en/news/947542-3-ships-break-through-russian-blockade-in-black-sea-and-enter-ukrainian-port-forbes .

Conflict of interest: The author certify that she doesn't have financial or non-financial interest in the subject matter or materials discussed in this manuscript; the authors have no association with state bodies, any organizations or commercial entities having a financial interest in or financial conflict with the subject matter or research presented in the manuscript. Given that the author is affiliated with the institution that publishes this journal, which may cause potential conflict or suspicion of bias and therefore the final decision to publish this article (including the reviewers and editors) is made by the members of the Editorial Board who are not the employees of this institution.

The author received no direct funding for this study.

Kortukova T. International legal framework for the protection of global food security. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2023. № 4. P. 16-27. Series. Legal Sciences. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)02](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)02)

Received the editorial office 07.08.2023.

Accepted for printing 23.08.2023.

Publication online 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)03
УДК 346.548:355.271

ПРИМАК Володимир,

д. ю. н., професор кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-9054-5017

v.prymak@knute.edu.ua

PRYMAK Volodymyr,

Doctor of Sciences (Law),

Professor at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9054-5017

v.prymak@knute.edu.ua

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

На новому етапі російської збройної агресії проти України вітчизняна правова система зазнає масштабних змін, пов'язаних із запровадженням нових, адекватних теперешній ситуації механізмів правового регулювання, або адаптацією до наявних обставин традиційних правових моделей. Відповідні правові проблеми доводиться вирішувати й у сфері договірних відносин – у регулятивних і охоронних правовідносинах з різним суб'єктом складом щодо різних за своїм правовим режимом об'єктів цивільних прав. Тому метою представленої статті є визначення основних параметрів адаптаційних змін механізму правового регулювання договірних відносин саме в період відсічі російській агресії на етапі запровадження в Україні воєнного стану. Реалізація поставленої мети передбачає застосування системного, формально-юридичного методів, а також методів структурного та функціонального аналізу (зокрема останні покликані сприяти визначенню місця, характеру взаємодії та функціонального потенціалу правових засобів, сукупність яких утворює відповідний механізм). У статті наголошується на тому, що як складова цивільного (приватного) права, договірне право у разі виникнення істотних загроз безпеці держави зазнає вирішального впливу з боку публічного права, насамперед щодо обмеження дії принципу свободи договору – у сфері публічних і оборонних закупівель, забезпеченні продовольчої безпеки щодо об'єктів нерухомості. Водночас будь-які такого роду законодавчі новели повинні узгоджуватися з принципами справедливості, розумності й добросовісності. Результати проведеного дослідження дали змогу дійти висновку про те, що в умовах війни законодавчому коригуванню підлягають вияви усіх елементів механізму правового регулювання договірних відносин. Йдеться, серед іншого, про спеціальні вимоги до порядку укладення, форми і змісту окремих різновидів договорів як підстави виникнення й безпосереднього регулятора дого-

THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF CONTRACTUAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

At the new stage of Russian armed aggression against Ukraine, the domestic legal system is undergoing large-scale changes associated with the introduction of new legal regulation mechanisms adequate to the current situation, or the adaptation of traditional legal models to existing circumstances. Corresponding legal problems have to be solved in the field of contractual relations – in regulatory and protective legal relations with different subject composition, regarding objects of civil rights that differ in their legal regime. Therefore, the purpose of the presented article is to determine the main parameters of adaptive changes in the mechanism of legal regulation of contractual relations precisely during the period of repelling Russian aggression at the stage of the introduction of martial law in Ukraine. The realization of the set goal involves the application of systemic, formal-legal methods, as well as methods of structural and functional analysis (in particular, the latter are designed to help determine the place, nature of interaction and functional potential of legal means, the totality of which forms the appropriate mechanism). The article emphasizes that, as a component of civil (private) law, contract law in the event of significant threats to the security of the state is decisively influenced by public law, primarily in relation to the limitation of the principle of freedom of contract – in the field of public and defence procurement, ensuring food security, regarding real estate objects. At the same time, any legislative amendments of this kind must be consistent with the principles of justice, reasonableness and good faith. The results of the research made it possible to come to the conclusion that in the conditions of war, all elements of the mechanism of legal regulation of contractual relations are subject to legislative adjustment. These are, among other things, special requirements for the procedure for conclusion, form and content of certain types of contracts as the basis for the emergence and direct regulator of contractual obligations; clarification

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

вірного зобов'язання; уточнення правового статусу окремих груп учасників договірних відносин і правових режимів деяких видів майна; визначення спеціальних меж застосування певних способів цивільно-правового захисту, включно з продовженням дії строків позовної давності.

Ключові слова: механізм правового регулювання, договір, свобода договору, правовий статус, способи захисту цивільних прав та інтересів, справедливість, розумність, добросовісність.

of the legal status of certain groups of participants in contractual relations and legal regimes of certain types of property; determining the special limits of the application of certain ways of civil legal protection, including the extension of the statute of limitations.

Keywords: mechanism of legal regulation; contract, freedom of contract, legal status, ways of protecting civil rights and interests, justice, reasonableness, good faith.

JEL Classification: K33.

Вступ.

З початком у лютому 2022 р. широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну перед вітчизняною правовою системою постало глобальне завдання з адаптації правових засобів, що утворюють численні механізми правового регулювання у різних сферах суспільних відносин, до нового масштабу загрози самому існуванню української держави і української нації. Звичайно, відповідний комплекс правових проблем доводиться повсякчас розв'язувати й у царині договірних відносин.

У поточній правотворчості на законодавчому рівні це проявилось прийняттям, серед іншого, таких відправних за значущістю і часом правових актів: Закони України від 15.03.2022 № 2120-IX "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану" (2022) та від 24.03.2022 № 2145-IX "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану" (2022). На підзаконному рівні передусім варто згадати норми постанов Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164 "Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану" (2022) і № 169 "Деякі питання здійснення оборонних та публічних закупівель товарів, робіт і послуг в умовах воєнного стану" (2022), а також положення постанови Кабінету Міністрів України від 05.03.2022 № 206 "Деякі питання оплати житлово-комунальних послуг в період воєнного стану" (2022).

У наведених та багатьох інших актах вітчизняного законодавства періоду дії воєнного стану простежується доволі послідовна правова політика, спрямована на приведення механізмів правового регулювання окремих сфер і видів цивільних відносин у відповідність до надзвичайних обставин, що характеризують умови війни. Це забезпечувалось завдяки різним за ієрархією джерелам правового регулювання, через коригування правового статусу окремих категорій учасників договірних відносин або правового режиму об'єктів цивільних прав і способів цивільно-правового захисту, шляхом змін у деяких процедурах правозастосовної діяльності, порядку укладення певних договорів і темпоральному вимірі цивільних правовідносин.

Через зазначене метою цієї статті є визначення основних параметрів адаптаційних змін механізму правового регулювання договірних відносин саме в період відсічі російській агресії на етапі впровадження в Україні воєнного стану.

Поставлена мета спонукає до формулювання гіпотези, що полягає у констатації вирішального коригувального впливу публічних інтересів у сфері безпеки й оборони держави та релевантних їм норм і регулятивних методів публічного права на всі без винятку елементи механізму правового регулювання договірних відносин та найвиразніше пов'язані з ним вияви галузевих принципів цивільного права.

Реалізація мети передбачає неодмінне застосування системного (у розрізі взаємодії різних складових національної правової системи та її системи права) й формально-юридичного (зادля врахування онтологічної сутності, гносеологічного й аксіологічного значення правових засобів, об'єднаних поняттям механізму правового регулювання) методів, а також методів структурного та функціонального аналізу (оскільки вони здатні сприяти визначенню місця, характеру взаємодії та функціонального потенціалу правових засобів, сукупність яких утворює відповідний механізм).

З огляду на суть порушеної наукової проблеми, мету статті, сформульовану гіпотезу та інструментальні можливості окреслених методів план викладу результатів проведеного дослідження охоплює такі складові: у першій частині – розкриття змісту, теоретичного й практичного значення, а також напрямів використання доктринальної конструкції "механізм правового регулювання" щодо цивільних відносин загалом і договірних відносин зокрема (розділ "Універсальна теоретична конструкція"); у другій частині – встановлення чинників, що вирішальною мірою впливають на функціонування механізму правового регулювання договірних відносин в умовах війни та юридична кваліфікація наслідків зазначеного впливу (розділ "Вплив публічного права в умовах війни"); у третій – конкретизація властивих умовам війни корективів у правовому регулюванні договірної сфери на рівні центрального елемента розглянутого правового механізму, яким є власне договірні правовідносини та їх зміст (розділ "Імперативне коригування змісту договірних правовідносин").

1. Універсальна теоретична конструкція.

У вітчизняній правовій науці загалом й у цивілістиці зокрема механізм правового регулювання постає як одна з найуніверсальніших, ефективних і у дослідницькому, і у практичному плані теоретичних конструкцій. Вона слугує методологічною основою для дослідження ефективності цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові (Яроцький, 2012), договірні (Калаур, 2015, с. 26–36) та позадоговірні (Отрадна, 2014, с. 16–22) відносини. Доцільність її

використання зумовлена функціональними властивостями й особливостями взаємодії притаманних їй складових, регулювальний потенціал яких сповна виявляє себе на окремих стадіях правового регулювання. При цьому у згаданих елементах і стадіях належним чином відображаються об'єктивні закономірності вироблення й реалізації правової політики держави, правотворчої та правозастосовної діяльності.

Зазвичай до структури механізму правового регулювання вітчизняні дослідники включають норми позитивного права та інші правові приписи (умови договору зокрема) юридичні факти, правовідносини, акти реалізації прав і обов'язків сторін цих правовідносин та нарешті акти захисту суб'єктивних цивільних прав й інтересів. Проте самотійна значущість останньої (охоронної, умовно відмежованої від регулятивної) складової подекуди не достатньо увиразнюється, що здебільшого й зумовлює варіювання побудови розглянутої структури згідно з п'ятьма (Федорченко, 2014, с. 52) або чотирма елементами (Коструба, 2015, с. 312) – тобто з включенням до неї або виключенням з неї актів цивільно-правового захисту.

У своєрідний спосіб така варіативність сприйнята у судовій практиці. Так, у постанові Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 06.07.2022 у справі № 521/20396/18 (2022) наголошується на:

- кваліфікації порушення (невизнання, оспорювання) суб'єктивного цивільного права чи інтересу як юридичного факту – підстави виникнення у потерпілої особи права на застосування конкретного способу захисту;
- належності захисту цивільних прав та інтересів до механізму правового регулювання саме порушених (тобто регулятивних) цивільних відносин;
- факультативності цього захисного елемента у структурі згаданого механізму, "оскільки він з'являється лише за необхідності вирівнювання викривленого розвитку правового регулювання цивільних відносин з метою приведення їх у певний стан – відповідно до умов договору або положень законодавства".

Безперечно, наведені міркування можуть бути піддані критиці з погляду сприйняття системного взаємозв'язку регулятивних і охоронних правовідносин, логічного кореспондування прав на власні або чужі дії і права на захист як іманентних складових суб'єктивного цивільного права. Проте зазначене не заперечує ефективності явленого судовою практикою підходу, який спирається на усвідомлення регулювального потенціалу кожної складової механізму правового регулювання та закономірностей динаміки його функціонування.

Варто звернути увагу на те, що у закордонній науковій літературі, попри невживання структурно визначеного терміну "механізм правового регулювання", визначення змісту і порядку застосування

способів захисту прав сторін договору постає як неодмінний елемент доктринального дискурсу й практичної діяльності у сфері договірних прав (Vicente, 2021, с. 176–234). Причому узагальнено належні способи захисту прав та інтересів договірних сторін поділяються на переважну більшість, які спрямовані саме на забезпечення належного виконання договірних зобов'язань або принаймні пов'язані з можливістю його виконання, та способи, що мають на меті припинення зобов'язання (Rowan, 2012, с. 5).

Утім, на наш погляд, як превентивна (стимулююча щодо виконання) і компенсаційна функції (притаманні насамперед заходам цивільно-правової відповідальності), так і майже суто забезпечувальний щодо майбутніх інтересів кредитора вплив заходів з припинення договірних зобов'язань є абсолютно невіддільними від всієї динаміки договірних відносин, починаючи з узгодження волевиявлення сторін з приводу умов майбутнього договору.

Поряд зі зрозумілим наголосом на формах реалізації охоронної функції права і способах захисту вітчизняна судова практика демонструє наочні зразки реалізації через структурні елементи механізму правового регулювання регульовальної функції договірних прав. Так, у постанові Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 04.05.2022 у справі № 643/11629/19 (2022) увиразнено зв'язок:

- поведінкових настанов, юридичного факту, статусу сторін договірних правовідносин страхування та актів виконання обов'язків (що є елементами механізму правового регулювання);
- формування правових приписів, умов договору насамперед як вихідної стадії правового регулювання договірних відносин;
- принципу свободи договору, що визначає побудову і характер функціонування відповідного правового механізму.

Важливо, що саме інтегрований розгляд складових механізму й провідного принципу правового регулювання договірних відносин надав змогу суду дійти висновку, згідно з яким погоджені (конкретизовані – щодо законодавчо встановлених або закріплених у правилах страхування) страховиком та страхувальником "договірні умови та правила є обов'язковими для сторін, вони визначають зміст укладеного договору, який сторонам належить виконувати саме відповідно до його умов".

Наведений приклад засвідчує необхідність системного підходу до аналізу механізму правового регулювання, що передбачає узгодження поглядів на порядок його функціонування з ключовими принципами цивільного права загалом і зобов'язального або договірних прав зокрема. Причому варто брати до уваги їх взаємодію – адже принцип свободи договору, наприклад, може бути в належний спосіб реалізований винятково в узгодженні з принципами справедливості, розумності й добросовісності.

Своєю чергою похідний характер від усіх чотирьох зазначених принципів матиме реалізація сторонами договору принципу належного виконання зобов'язання як провідного принципу підгалузі зобов'язального права. До того ж принаймні у європейському праві добросовісність зазвичай розглядається не тільки як принцип правового регулювання, а й як прямий обов'язок учасників зобов'язальних відносин (*Shmidt*, 2018, с. 101).

2. Вплив публічного права в умовах війни.

Як складова цивільного (приватного) права договірне право у разі виникнення істотних загроз безпеці держави зазнає вирішального впливу саме з боку публічного права. За таких умов забезпечення приватного інтересу суб'єктів приватного права напряду залежить від реалізації публічного інтересу щодо організації ефективної оборони країни та підтримання прийнятного рівня суспільної життєдіяльності у її критично важливих сегментах.

Зазначене об'єктивно зумовлює різке зростання ролі характерного для публічного порядку (Діковська, 2014, с. 395) імперативного методу також і в правовому регулюванні приватних відносин, включно з договірними. Оскільки диспозитивність договірних відносин найвиразніше втілюється у принципі свободи договору, то в умовах війни саме зазначений принцип об'єктивного цивільного права має зазнавати найістотніших обмежень.

Не дарма Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. та практика Європейського суду з прав людини передбачають можливість запровадження різноманітних обмежень прав людини, окремі втручання у їх здійснення і навіть відступ держави від її зобов'язань за згаданою Конвенцією саме з огляду на переважання в певних ситуаціях суспільного інтересу, включно з інтересами національної безпеки, над інтересами окремих індивідів. Загальними критеріями подібних обмежень є їх об'єктивна необхідність у демократичному суспільстві з огляду на особливо значущі публічні інтереси, закріплення законом та збалансованість державного втручання, його пропорційність визначеній законом меті (пункти 166–168 рішення Європейського суду з прав людини від 23.01.2014 у справі "*East/West Alliance Limited*" проти України" (2014).

З огляду на те, що міжнародно визнані права людини на національному рівні часто конкретизуються і реалізуються саме у різноманітних цивільних відносинах (включно з договірними), обмеження в умовах війни (воєнного стану) дії принципів об'єктивного цивільного права, зокрема й принципу свободи договору, може бути кваліфіковане саме як допустиме втручання у здійснення певних прав людини. Наприклад, принцип свободи договору вочевидь безпосередньо кореспондує праву на мирне володіння майном (ст. 1 Першого

протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Справа в тім, що у багатьох ситуаціях набуття певного майна є передумовою або наслідком реалізації змісту договірних зобов'язань. Натомість легітимні, з погляду міжнародного права, інтереси держави, яка здійснює своє право на самозахист від агресії, полягають у:

- створенні майнової бази для фактичного відшкодування шкоди, завданої внаслідок агресії;
- гарантуванні економічної (також і продовольчої) безпеки у відносинах, потенційними учасниками яких є фізичні та юридичні особи, що є резидентами держави-агресора, або особи, діяльність яких у інший спосіб створює загрози національній безпеці держави, яка протистойть агресії;
- забезпеченні інформаційної безпеки щодо відомостей про певних суб'єктів права, належне їм майно, вчинені правочини тощо.

Окреслені інтереси створюють необхідність визначення спеціального правового статусу держави-агресора, пов'язаних з нею осіб і тих осіб, щодо яких запроваджено санкції. Наявність подібного статусу повністю або у певному обсязі унеможливує участь зазначених суб'єктів у договірних відносинах у межах території ефективного здійснення юрисдикції України. По суті такий (правосуб'єктний) підхід означає запровадження цільових обмежень цивільної правоздатності.

Інший підхід передбачає визначення спеціального правового режиму найчутливіших з погляду національної економічної та інформаційної безпеки об'єктів цивільних прав. Він може переплітатися з правосуб'єктним підходом (заборона для резидентів держави-агресора на вчинення договорів щодо відчуження різних видів нерухомості, земельних ділянок сільськогосподарського призначення тощо) або існувати незалежно від правосуб'єктного підходу. У такому ключі під час воєнного стану запроваджено спеціальні, надзвичайно стислі строки дії довіреностей на відчуження нерухомості та реєстраційну форму для окремих договорів, включно з договорами оренди земельних ділянок публічної власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Отже, в умовах війни зумовлені інтересами національної безпеки приписи публічного права корегують механізм правового регулювання договірних відносин передусім у розрізі таких двох елементів структури будь-яких правовідносин, як їх сторони (суб'єктний склад) та об'єкт. Саме відповідні правовий статус і правовий режим визначають саму можливість, а подекуди і порядок укладення певного договору в умовах воєнного часу, виникнення зумовлених договором регулятивних зобов'язань або пов'язаних з порушенням останніх чи іншими обставинами охоронних правовідносин.

3. Імперативне коригування змісту договірних правовідносин.

Ключова відмінність механізму правового регулювання договірних відносин від подібних конструкцій у інших сферах дії об'єктивного цивільного права полягає в унікальному збігу водночас двох елементів зазначеного механізму. Йдеться про договір як юридичний факт і як одне з формальних джерел правових приписів, якими регламентовані відносини сторін договору. Крім того, умови договору можуть бути "провідниками" не тільки регулятивної, а й охоронної функцій права. Головне, щоб згадані умови відповідали умовам чинності правочинів і загальним засадам цивільного законодавства.

Тож за відсутності правосуб'єктних або праворежимних перешкод до укладення договору механізм правового регулювання договірних відносин в умовах війни має визначати межі здійснення вільного волевиявлення сторін щодо певного порядку вчинення цього правочину та визначення його змісту, тобто умов, та змісту зобов'язання – прав і обов'язків сторін. До того ж зміст зобов'язання – надто охоронного – в умовах воєнного часу може піддаватися істотному імперативному коригуванню. І тут спостерігається певна непослідовність законодавця як щодо кола договірних правовідносин, так і щодо допустимих способів захисту або забезпечення виконання зобов'язань.

Так само як і в період дії карантину, спричиненого пандемією *COVID-19*, законодавець в умовах воєнного часу діє надто вибірково, поширюючи обмеження на застосування окремих заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договору та зупиняючи можливість реалізації предмета іпотеки майже винятково у позикових, кредитних правовідносинах. Фактично у такий спосіб відбувається імперативна зміна змісту відповідних охоронних і забезпечувальних зобов'язань, а тому й коригування умов договорів, покладених в основу зазначених зобов'язань.

Подібна ситуація, але вже на підзаконному рівні, коли йдеться про загалом цілком відповідні міркуванням справедливості, розумності й добросовісності урядові ініціативи зі скасування на період, пов'язаний з воєнним станом, стягнення неустойки й відсотків річних за порушення строків виконання грошових зобов'язань споживачів комунальних послуг. Утім, не виключено і скептичне ставлення до такого роду – прямо не передбаченої законом – урядової правотворчості.

Водночас потрібно визнати слушність законодавця в тому, що на відміну від "антиковідного" законодавства законодавство воєнного стану не обминає увагою такий функціонально споріднений з неустойкою захід цивільно-правової відповідальності, як стягнення інфляційних втрат і трьох відсотків річних за порушення грошового зобов'язання. Тому, звичайно, можна говорити про появу певного елемента системності в означеному сегменті правового регулювання відносин договірної відповідальності.

Безпосередній вплив на зміст договірних зобов'язань охоронного та забезпечувального плану мають також подібні до "карантинної"

правотворчості зміни до ЦК України, спрямовані на продовження дії строків позовної давності на весь час воєнного стану. Хоча тут виникають неабиякі сумніви з приводу раціональності таких новел, усвідомлення законодавцем характеру їх взаємозв'язку з зазначеними морально-правовими принципами.

Адже війна може і не справляти жодного впливу на стан та пов'язані з договором інтереси договірних кредиторів. Натомість його боржник внаслідок тривалого "розтягування" позовної давності потрапляє у скрутне з погляду його інтересів становище і в матеріально-правовому, і в процесуальному аспекті. З іншого боку, достатньо ефективним протектором для інтересів сторін більшості охоронних зобов'язань є загальне положення інституту позовної давності, що уможливорює судовий захист порушених прав сторони договору в разі пропуску позовної давності з поважних причин.

Висновки.

Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного часу зазнає масштабних змін, викликаних безперечним пріоритетом публічно-правового інтересу із забезпечення відсічі російській збройній агресії. Зазначений пріоритет передбачає запровадження численних обмежень у дії принципу свободи договору.

В умовах війни законодавчому коригуванню підлягають вияви усіх елементів механізму правового регулювання договірних відносин: джерельної бази правових приписів, включно з порядком і формою укладення окремих різновидів договорів; юридичних фактів – договорів як підстави виникнення договірних зобов'язань; договірних правовідносин у єдності їх суб'єктного складу, об'єкта і змісту; актів здійснення прав і виконання обов'язків у регулятивних і охоронних договірних правовідносинах.

Адаптуючи механізм правового регулювання договірних відносин до умов війни законодавець має керуватись міркуваннями справедливості, розумності й добросовісності в усіх аспектах законодавчих змін, зокрема щодо запобігання прихованій дискримінації учасників різних правовідносин у разі застосування однорідних способів захисту і забезпечення виконання зобов'язань, а так само виникненню невинновданого дисбалансу інтересів сторін договору під час застосування положень про позовну давність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCE

Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022. "Деякі питання здійснення оборонних та публічних закупівель товарів, робіт і послуг в умовах воєнного стану". (2022). № 169. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169-2022-%D0%BF#Text>

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 28.02.2022 "Some issues of defence and public procurement of goods, works and services under martial law". (2022) No. 169. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169-2022-%D0%BF#Text>

Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 "Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану". (2022). № 164. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 28.02.2022 "Some issues of notary under martial law". (2022). No. 164. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text
Постанова Кабінету Міністрів України від 05.03.2022 "Деякі питання оплати житлово-комунальних послуг в період воєнного стану". (2022). № 206. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-2022-%D0%BF#Text	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 05.03.2022 "Some issues of payment for housing and communal services during martial law". (2022). No. 206. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-2022-%D0%BF#Text
Діковська І. А. (2014). Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: монографія. Київ: <i>Юрінком Інтер</i> . 464 с.	Dikovska, I. A. (2014). Principles of legal regulation of international private contractual obligations: monograph. Kyiv: <i>Yurinkom Inter</i> . 464 p.
Калаур І. Р. (2015). Договірні зобов'язання з передавання майна в користування: проблеми теорії та практики. Тернопіль: Підручники і посібники. 480 с.	Kalaur, I. R. (2015). Contractual obligations for transfer of property for use: problems of theory and practice. Ternopil: <i>Textbooks and manuals</i> . 480 pp.
Коструба А. В. (2014). Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. Київ: <i>Ін Юре</i> . 376 с.	Kostruba, A. V. (2014). Legal facts in the mechanism of termination of civil relations: monograph. Kyiv: <i>In Yure</i> . 376 pp.
Отрадна О. О. (2014). Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: <i>Юрінком Інтер</i> . 328 с.	Otradnova O. O. (2014). Problems of improving the mechanism of civil law regulation of tort obligations: monograph. Kyiv: <i>Yurinkom Inter</i> . 328 pp.
Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 04.05.2022 у справі № 643/11629/19. (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/104258304	Resolution of the Civil Court of Cassation as part of the Supreme Court dated 04.05.2022 in case. (2022) No. 643/11629/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/104258304
Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 06.07.2022 у справі № 521/20396/18. (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190685	Resolution of the Civil Court of Cassation as part of the Supreme Court dated July 6, 2022 in case/ (2022) No. 521/20396/18. https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190685
Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану". (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text .	Law of Ukraine dated 24.03.2022 No. 2145-IX "On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the creation of conditions for ensuring food security under martial law". (2022) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text
Закон України від 15.03.2022 "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану". (2022). № 2120-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text	Law of Ukraine dated 15.03.2022 "On amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the application of norms during the period of martial law" (2022). No. 2120-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text
Рішення (2014) Європейського суду з прав людини від 23.01.2014 у справі "East/West Alliance Limited" проти України". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text	Decision of the European Court of Human Rights dated 23.01.2014 in the case "East/West Alliance Limited" against Ukraine". (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text
Федорченко Н. В. (2015). Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: <i>Юрінком Інтер</i> . 328 с.	Fedorchenko, N. V. (2015). Contractual obligations for the provision of services: problems of theory and practice: monograph. Kyiv: <i>Yurinkom Inter</i> . 328 pp.

Яроцький В. Л. (2012). Особливості виникнення особистих немайнових та майнових правовідносин. <i>Форум права</i> . № 4. С. 1103-1107. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_185.pdf	Yarotsky, V. L. (2012). Peculiarities of the emergence of personal non-property and property legal relations. <i>Law forum</i> , 4. 1103–1107. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_185.pdf
Rowan S. (2012). Remedies for Breach of Contract: A Comparative Analysis of the Protection of Performance. New York: Oxford University Press. 265 pp.	Rowan, S. (2012). Remedies for Breach of Contract: A Comparative Analysis of the Protection of Performance. New York: Oxford University Press. 265 pp.
Vicente D. M. (2021) Comparative Law of Obligations. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. 496 pp.	Vicente, D. M. (2021) Comparative Law of Obligations. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. 496 pp.
Shmidt J. P. (2018). Art:201: Good Faith and Fair Dealings. Commentaries on European Contract Laws / Jansen N., Zimmermann R. (eds). New York: Oxford University Press. pp. 101-156.	Shmidt, J. P. (2018) Art:201: Good Faith and Fair Dealings. Commentaries on European Contract Laws. Jansen N., Zimmermann R. (eds). New York: Oxford University Press. (pp. 101-156).

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Примак В. Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 28-38. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)03](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)03)

Надійшла до редакції 04.08.2023.

Підписано до друку 18.08.2023.

Опубліковано онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)04
УДК 332.14:341.225.5(510)

БИЛОЦЬКИЙ Сергій,

д. ю. н., професор, професор кафедри
міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних
відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
вул. Юрія Іллєнка, 36/1, м. Київ, 02000, Україна
ORCID: 0000-0001-5904-9069
serbel325@gmail.com

BILOTSKY Sergiy,

Doctor of Sciences (Law), Associate Professor,
Professor of the Department
International Law Educational and Scientific
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yuriia Illienka St., Kyiv, 02000, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5904-9069
serbel325@gmail.com

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКОМУ МОРІ В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ КНР

Розвиток міжнародного морського права, відповідна діяльність міжнародних судових установ, а також їхня відповідність специфічним національно-правовим доктринам вимагають правового аналізу. Одним з останніх важливих міжнародних судових рішень у сфері морського права було рішення Постійної палати третейського суду у Гаазі у справі № 2013-19 від 12 липня 2016 р. щодо спору Філіппін проти КНР про невизнання так званої китайської "дев'ятипунктирної лінії" і відповідного незаконного будівництва штучних споруд. Водночас КНР не визнала рішення Постійної палати, а китайські науковці вибудували відповідні правові обґрунтування для цієї позиції. Ситуація є схожою з невизнанням рф рішення цього самого судового органу щодо націоналізації власності українського "Нафтогазу" у Криму і відповідно потребує на дослідження. У статті застосовано порівняльно-правовий метод, метод юридичного аналізу, історичний метод. Для китайських юристів-міжнародників проблема обґрунтування територіальних інтересів КНР у водах Південно-Китайського моря з погляду міжнародного права разом з питаннями реалізації ініціатив "Морського шовкового шляху" та "Полярного шовкового шляху" становить надважливий пріоритет державного значення. Разом з тим Постійна палата у Гаазі відкинула низку необґрунтованих належним чином аргументів КНР, зокрема існування його "історичних прав", історичних вод, законність "дев'ятипунктирної лінії", право одноосібно видавати дозволи на спорудження штучних островів, споруд, геологічні роботи в межах спірних морських просторів.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне морське право, міжнародно-правова доктрина, КНР, Південно-Китайське море, ініціатива "Морський шовковий шлях", ініціатива "Поллярний шовковий шлях".

JEL Classification: K33.

TERRITORIAL RELATIONS IN THE SOUTH CHINA SEA IN THE INTERNATIONAL LEGAL DOCTRINE OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

The development of international maritime law, the relevant activities of international judicial institutions, as well as their compliance with specific national legal doctrines require their legal analysis. One of the last important international court decisions in the field of maritime law was the decision of the Permanent Chamber of the Arbitration Court in The Hague in case No. 2013-19 of July 12, 2016 regarding the dispute between the Philippines and the PRC regarding the non-recognition of the so-called Chinese "nine-dash line", and the corresponding illegal construction of artificial structures. At the same time, the People's Republic of China did not recognize the decision of the Permanent Chamber, and Chinese scholars were building appropriate legal justifications for this position. The situation is similar to the Russian Federation's non-recognition of the decision of the same judicial body regarding the nationalization of the property of Ukrainian Naftogaz in Crimea and, accordingly, requires investigation. The article uses the comparative legal method, the method of legal analysis, and the historical method. For Chinese international lawyers, the problem of substantiating the territorial interests of the PRC in the waters of the South China Sea from the point of view of international law, together with the implementation of the "Maritime Silk Road" and "Polar Silk Road" initiatives, is an overriding priority of state importance. At the same time, the Permanent Chamber in The Hague rejected a number of inadequately substantiated arguments of the PRC, such as the existence of its "historical rights", historical waters, the legality of the "nine-dash line", the right to unilaterally issue permits for the construction of artificial islands, structures, geological works within disputed maritime spaces.

Keywords: international law, international law of the sea, international legal doctrine, PRC, South China Sea, Maritime Silk Road Initiative, Polar Silk Road Initiative.

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Вступ.

У сучасному світі проблема приналежності територій, територіальні претензії й спори досі продовжують залишатися проблемами, що нерідко переростають у збройні конфлікти міжнародного характеру. Водночас є практика, коли сторони звертаються до судових або арбітражних інституцій, що передбачено самою ідеєю міжнародного права. На цьому тлі досить незвичними й цікавими постають справи, коли одна зі сторін може не тільки не визнати рішення, а й взагалі поставити питання про нелегітимність судової установи. Така ситуація привертає увагу та потребує залучення цілої низки фахових досліджень, що мають заглибитись не тільки в позицію суду, трибуналу або арбітражу, але й для більш широкого розуміння охопити якомога більше питань як історичного, економічного, географічного, політичного, так і міжнародно-правового характеру, оскільки між іншим йдеться про одне з принципових питань – питання ефективності міжнародного права.

У зв'язку з цим дослідження позицій з урахуванням особливостей національних підходів дає можливість скласти більш об'ємну картину попередніх подій і врахувати такі ситуації в подальшій практиці.

Проблемам морських територіальних спорів присвячено значну кількість монографічних досліджень та наукових публікацій. Предметом досліджень вітчизняних юристів-міжнародників (В. Кононенко, І. Бойко, Л. Мажар, Я. Пасічник, Е. Ахмедова, Г. Півторак тощо) стали різні їх аспекти. Водночас одній з найрезонансніших справ – справі щодо територій у Південно-Китайському морі – присвячено не так багато досліджень, які б враховували саме доктринальні підходи. Наприклад, українська дослідниця О. Данильченко у своїй праці розглядає генезу міжнародно-правової доктрини КНР, зокрема й у морському праві (Данильченко, 2023). С. Аллаяров, вивчаючи справу Філіппін проти КНР, вказав на бажання Китаю змінити міжнародне право, включивши до нього "китайські особливості" (Allayarov S., 2023).

Метою статті є виявлення тенденцій, що існують у міжнародно-правовій доктрині Китайської Народної Республіки щодо питання територіальних взаємовідносин у Південно-Китайському морі, зокрема, враховуючи витоки проблеми, сучасний стан і можливі перспективи.

1. Необхідність обґрунтування територіальних претензій КНР як одне із завдань для представників китайської доктрини міжнародного права.

12 липня 2016 р. Постійна палата третейського суду в Гаазі визнала незаконними претензії Китайської Народної Республіки на територію більшої частини Південно-Китайського моря (справа № 2013-19). На думку трибуналу, КНР не має "історичних прав" на спірні території та

їхні природні ресурси в межах "дев'ятипунктирної лінії". Також суд постановив, що жоден з островів і рифів в архіпелазі Спратлі не є ексклюзивною економічною зоною Китаю (*Press Release of the Permanent Court of Arbitration*, 2016). Рішення прийняте за позовом Філіппін.

КНР не визнала рішення трибуналу. Ще до його винесення генеральний директор Департаменту договорів і права МЗС КНР Сюй Хун провів спеціальний брифінг, на якому детально розповів про відповідну політику та позицію китайського уряду щодо арбітражу в Південно-Китайському морі саме з погляду міжнародного права. Він також пояснив, чому Китай не визнає юрисдикцію Арбітражного трибуналу в цьому питанні та засуджує ініціювання арбітражу Філіппінами. За словами Сюй Хуна, висновки, зроблені трибуналом як інституцією, що явно не має юрисдикції, є в кращому випадку особистими поглядами арбітрів і не є юридично зобов'язуючими, не кажучи вже про їх визнання або імплементацію (*Briefing on the South China Sea Arbitration Initiated by the Philippines*, 2016).

Отже, для представників китайської доктрини міжнародного морського права проблема обґрунтування територіальних інтересів КНР у водах Південно-Китайського моря саме з погляду міжнародного права разом з питаннями реалізації ініціатив "Морського шовкового шляху" та "Полярного шовкового шляху" становить надважливий пріоритет державного значення.

Перш ніж характеризувати доктринальну позицію КНР, звернемось до подій, що пояснюють ситуацію.

2. Передумови та причини активізації напруги (протистояння) у Південно-Китайському морі.

У Білій книзі з військової стратегії 2015 р. уряд КНР оприлюднив нову на той час військову стратегію держави, що отримала назву "стратегія активної оборони" (*active defence strategy*) (*China's Military Strategy*, 2015). Відповідно до положень цього документа (що незмінно прослідковується і в інших офіційних документах КНР протягом останніх десятиліть), Китай твердо стоїть на позиції свого мирного розвитку, а отже проводить суто миролюбну зовнішню політику, а також декларує те, що не розпочинатиме і не вступатиме в перегони ядерних озброєнь. Основний сигнал Білої книги знайшов своє вираження у такому формулюванні: "Ми не будемо першими застосовувати зброю, але завдамо удару у відповідь". Цей сигнал часто надсилає світу і голова КНР Сі Цзіньпін (прикладом можуть слугувати його виступи на самітах ООН (*Xinhuanet. Xi Jinping's speech at the General Debate of the 75th session of the United Nations General Assembly*, 2020)). Але оскільки це стратегія "активної оборони", то в контексті нових загроз нею передбачається необхідність "вигравати інформаційні локальні війни", розвивати "кібертехнології" тощо (*China's Military Strategy*, 2015).

Історія відносин Китаю з країнами Південно-Східної Азії протягом століть була непростю, що значною мірою вплинуло на регіональну співпрацю в галузі безпеки держав – членів *АСЕАН* (як в рамках цієї міжнародної організації, так і на рівні двосторонніх відносин кожної з держав-членів) та КНР. Територіальні спори у Південно-Китайському морі є відчутним дестабілізуючим фактором у тому регіоні, який надзвичайно важливий для Китаю в контексті необхідності забезпечення для себе мирного та стабільного міжнародного середовища, важливості політичної нейтралізації регіону (країни Південно-Східної Азії не мають належати до будь-яких військових альянсів) та зміцнення своєї присутності на морі в умовах реалізації "Морського шовкового шляху" (адже, за оцінками, третина світового судноплавства здійснюється Південно-Китайським морем через Малаккську протоку (*How Much Trade Transits the South China Sea*, 2016)). Зокрема з геополітичного погляду море має велике стратегічне значення для Китаю. Звичайно, це стратегічне значення підсилюється надзвичайно актуальним на сьогодні нафтогазовим фактором (шельф Південно-Китайського моря вважається багатим на паливно-енергетичні ресурси), а також фактором необхідності забезпечення продовольчої безпеки (за деякими даними, в Південно-Китайському морі зосереджено до 10 % рибних запасів світового океану (Білак, 2012)). Для держав регіону, населення яких постійно зростає, це має життєво важливе значення. Через ці основні причини країни регіону, зокрема КНР, В'єтнам, Філіппіни, Малайзія, Бруней, Республіка Китай (Тайвань), активно відстоюють власні інтереси та висувають претензії на встановлення державного суверенітету над деякими з островів, передусім архіпелагом Спратлі (Наньша) та Парасельськими островами (Сіша).

КНР пред'являє територіальні претензії на понад 800 тис. км² та проголошує майже 80 % акваторії Південно-Китайського моря "традиційним китайським морським кордоном". З них на понад 500 тис. км² у південній частині моря претендують Філіппіни, і практично на весь "китайський сектор" (260 тис. км²) островів Спратлі – В'єтнам, Малайзія, Філіппіни і Бруней (Крупеня & Ленський, 2022). Відповідно до норм міжнародного морського права за максимальної ширини виключної морської економічної зони у 200 морських миль більша кількість островів архіпелагу Спратлі належить до виключних економічних зон Філіппін, Малайзії та Брунею, решта островів перебувають у відкритій частині Південно-Китайського моря.

Попри те, що кожна зі сторін конфлікту діяла достатньо обережно, всіляко намагалася уникати будь-яких збройних сутичок та запропонувати свій варіант вирішення проблеми політико-дипломатичним шляхом, жоден з них не став основою компромісу та спільного плану дій щодо порядку ведення торгівлі, розробки системи раціонального використання природних ресурсів регіону, здійснення природоохоронних заходів тощо. Проте не можна не зазначити, що починаючи

з 1992 р. між країнами – членами *АСЕАН* та КНР регулярно здійснюється переговорний процес (хоча КНР традиційно віддає перевагу двостороннім переговорам з метою здійснення більшого політичного тиску на контрагента та отримання більшої економічної вигоди). Початок цьому поклало ухвалення Декларації *АСЕАН* про Південно-Китайське море (*ASEAN Declaration on the South China Sea*, 1992), яка наголошувала на мирному вирішенні конфлікту. Ще одними важливими документами стали Кодекс поведінки у Південно-Китайському морі (*ASEAN Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea*, 2002), Спільна декларація про співробітництво в галузі нетрадиційних питань безпеки (*Joint Declaration of ASEAN and China on Cooperation in the Field of Non-Traditional Security Issues*, 2002), Спільна декларація про стратегічне партнерство заради миру і процвітання 2003 року (*ASEAN Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity*, 2003).

Ці документи відіграли певну роль у налагодженні співробітництва між країнами – членами *АСЕАН* та КНР у сфері безпеки, однак не вирішили багатьох дискусійних питань, оскільки країнам регіону бракує загального одноманітного уявлення про базові положення та принципи міжнародного морського права та розуміння, що конфліктні ситуації мають вирішуватися суто в рамках сучасного міжнародного права, а не через посилення на так звані "історичні права". Крім того, навіть за умови такого підходу – вирішувати все в рамках міжнародного права – країни регіону розходяться в думках щодо того, як розв'язувати спірні питання: через дипломатичні контакти на дво- чи багатосторонньому рівні (наприклад, Індонезія, КНР) чи шляхом звернення до міжнародних судових установ (Філіппіни, В'єтнам, Малайзія). Важливо також зауважити, що інші країни відкинули ідею, запропоновану В'єтнамом: з огляду на складні правові проблеми включити в Кодекс поведінки пункт про замороження будівництва нових штучних споруд в Південно-китайському морі. Тому така недосконалість міжнародно-правового регулювання цих спірних територій не сприяла остаточному врегулюванню відносин між країнами Південно-Східної Азії та вирішенню конфлікту. У 2020 р. через пандемію *COVID-19* відкладено підписання Кодексу поведінки у Південно-Китайському морі – тобто фактично питання досі залишається відкритим.

3. Позиції держав регіону щодо намівання Китаєм штучних островів.

У 2014 р. новим елементом політики Китаю стосовно акваторії Південно-Китайського моря стала реалізація програми штучного територіального розширення островів (разом з будівництвом на них військового аеродрому, маяків, встановленням системи протиповітряної оборони і протикорабельних ракет, розгортанням радіолокаційної

системи, проведенням військово-морських навчань в акваторії моря, здійсненні морського патрулювання літаків до штучних островів тощо) з метою збільшення морського простору, розраховуючи на те, що це автоматично розширить китайський кордон як мінімум на 12 морських миль (Крупеня & Ленський, 2022). На думку І. Крупені та А. Ленського (2022), такими заходами китайська сторона призвичаює міжнародну спільноту до ідеї належності Китаю усіх островів Спратлі. Однак такі дії спровокували ще більше загострення конфлікту в досліджуваному регіоні та спричинили негативну реакцію урядів багатьох країн. Наведемо кілька прикладів.

В'єтнам, посилаючись на положення Конвенції ООН з морського права від 1982 р., вважає, що така поведінка Китаю порушує міжнародне право (*Tuoi Tre News. Vietnam President affirms determination to protect national sovereignty*, 2014) та засуджує будь-які його дії, які порушують права В'єтнаму на винятково економічну зону на відстані 200 морських миль від вихідної лінії (Крупеня & Ленський, 2022).

Філіппіни, окрім того, що роком раніше офіційно виступили проти Китаю, звернувшись в односторонньому порядку до міжнародного Гаазького трибуналу, намагаючись захистити свій суверенітет і розв'язати нарешті цей конфлікт, виступили проти намівання Китаєм штучних островів. Однак уже після винесення трибуналом рішення Філіппіни дещо скорегували свою наполегливу позицію та готові сісти за стіл переговорів з Китаєм, щоб досягти мирного взаємовигідного врегулювання спору виключно на рівні двосторонніх переговорів (*Camille Diola*, 2016).

Через специфічний міжнародно-правовий статус позиція Тайваню видається особливо цікавою. Тайвань загалом дотримується позиції, схожої з КНР, що базується на історичному праві володіння цими територіями (Тайвань досі вважає себе законним представником усього Китаю). Крім того, у 1947 р. націоналістичний уряд Китайської Республіки (Гоміньдан) опублікував карту "одинадцяти ліній", яка згодом стала основою для китайських претензій у форматі "дев'яти ліній" (*Jian Zhang*, 2013). Тайвань з очевидних причин не є стороною – учасником зазначених декларацій та Кодексу поведінки 2002 р. і не запрошується брати участь у розробленні нового Кодексу, тобто його участь у роботі міжнародних організацій та багатосторонніх форумів фактично є дуже обмеженою, через що його інтереси практично не представлені. Однак по суті КНР та Тайвань виступають єдиним фронтом у цій суперечці: КНР не протестує проти володіння Тайванем кількома островами (вважаючи й Тайвань своїм островом), а Тайвань майже не критикує дії КНР у цьому регіоні (Білак, 2012).

Позиція США як одного з важливих позарегіональних гравців теж заслуговує на увагу. Починаючи з 2010 р. США змінили першопочатково нейтральну позицію щодо територіальних суперечок у Південно-Китайському морі та перейшли до відкритої підтримки

своїх союзників (насамперед В'єтнаму та Філіппін), постійно нарощуючи військову присутність у регіоні та активізуючи дипломатичну діяльність (Тихоненко & Євтушенко, 2020). Усе це відбувається під гаслом захисту принципу свободи відкритого моря з особливим наголосом на свободі судноплавства та праві мирного проходу морських суден у цьому регіоні, що Китай розглядає як порушення своїх територіальних вод. Принцип свободи судноплавства Китай вважає лише приводом для втручання США у справи регіону (*Wu Shicun*, 2012). Як зазначає П. Білак (2012), з погляду КНР, втручання США у територіальну суперечку в Південно-Китайському морі на боці держав *АСЕАН* є проявом стратегії стримування КНР, засобом для збереження впливу США в регіоні, а також фактором, який підтримує територіальні претензії країн *АСЕАН* всупереч інтересам КНР.

З 2016 р. суперечності між країнами – членами *АСЕАН*, США та КНР періодично то загострюються, то послаблюються. За ці роки у Південно-Китайському морі відбулося чимало серйозних інцидентів і подій, що покликані посилити присутність військових сил зазначених країн на островах та в морі (ці заходи навіть сприяли виникненню терміну "патрульна дипломатія") та, на думку сторін, не суперечать міжнародному праву. Утім, у цій статті ми не будемо їх перелічувати, лише зазначимо, що такі дії підвищують рівень конфліктогенності в регіоні та далекі від остаточного вирішення ситуації.

4. Міжнародно-правові аспекти аргументів КНР у спори.

Оскільки КНР претендує на майже 80 % акваторії Південно-Китайського моря та здійснює в ньому активну діяльність, розглянемо ці питання з погляду міжнародного права. До того ж підхід КНР до проблем Південно-Китайського моря характеризується багатьма особливостями, що простежується й у позиції Китаю до вирішення інших зовнішньополітичних чи міжнародно-правових ситуацій.

До островів Спратлі відноситься понад 100 дрібних островів, рифів та атолів. Серед них лише близько 10 згідно з сучасним міжнародним правом визнаються як острови. Відповідно до ст. 10 Женевської конвенції 1958 р. про територіальне море та прилеглу зону (*Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone*, 1958) та ст. 121 Конвенції ООН 1982 р. про морське право (*Convention on the Law of the Sea*, 1982), острів – це "природно утворений простір суходолу, оточений водою й розташований вище рівня води під час припливів". Такі острови розташовані у північно-східній частині острівної групи Спратлі в акваторії, що прилягає до берегів Філіппін. Отже, ці острови можуть впливати на встановлення вихідних ліній, за допомогою яких визначається виключна економічна зона відповідної держави. Інші острівці, з погляду міжнародного права, вважаються скелями і не мають впливу на делімітацію. Трибунал постановив, що Китай порушив

право на суверенітет Філіппін, проводячи розвідку нафти й газу в районі спірного архіпелагу Спратлі.

На відміну від "острова", в універсальних конвенціях з морського права немає визначення поняття "штучний острів" (хоча є регламентація статусу штучних островів та інших конструкцій на морі, визначення прав і обов'язків держав щодо їх створення та експлуатації). У загальному розумінні це створений людиною, а не природою об'єкт на морі, що подібний до природного острова. Однак на противагу островам штучні острови та інші конструкції на морі вирізняються своїм особливим (спеціальним) міжнародно-правовим статусом, за яким ці об'єкти не мають свого територіального моря, і їх наявність не впливає на визначення меж територіального моря, виключної економічної зони або континентального шельфу держав-конструкторів. Навколо них може бути встановлена тільки зона безпеки, що простягається не більше ніж на 500 м від кожної точки зовнішнього краю (Щербина, 2019). Окрім того, за ст. 87 Конвенції 1982 р. про створення таких штучних островів суб'єкти-конструктори зобов'язані надавати належне сповіщення, в іншому разі вони не користуються міжнародно-правовим захистом і можуть бути зруйновані (*Convention on the Law of the Sea*, 1982). Щодо цього трибунал зазначив, що штучні острови Китаю не можуть створювати виключної економічної зони: "Жоден з островів архіпелагу Спратлі не може створити навколо себе морські зони" (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, 2016). Трибунал визнав дії Китаю незаконними, оскільки вони скоєні на територіях, що знаходяться у виключній економічній зоні Філіппін. Тому будівництво штучних островів і втручання в рибальську й видобувну діяльність Філіппін з боку Китаю має незаконний характер (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, § 331–552). На додаток до цього, трибунал постановив, що КНР несе відповідальність за завдання шкоди навколишньому середовищу. Зокрема це пов'язано з наміванням островів, що зашкодило кораловим рифам. Китай порушив свої зобов'язання із захисту та збереження екосистем (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, 2016).

Ще одним важливим моментом цього спору є те, що Китай посилався на такі аргументи: "історичні права" та право ефективної окупації. Позиція Китаю будувалася на історичному володінні цими територіями, відкритими китайськими моряками понад 2 тис. років тому. Китай апелював до того, що острови Південно-Китайського моря згадувалися в китайських картах різних династій (*Unryu*, 2020) та інших джерелах (зокрема західних) задовго до того, як виникла сучасна проблема приналежності островів. Китай також стверджував, що протягом багатьох століть здійснював мирну та безперервну державну владу на островах (в контексті розуміння "ефективного контролю", встановленого в рішенні арбітражу Губера у справі Пальмас (*Island of Palmas case*, 1928)), а значить уже давно набув беззаперечне (історичне)

право володіння на острови, попри їхню віддаленість на багато сотень кілометрів від китайського узбережжя (Бойко, 2017). Важливо, що трибунал роз'яснив поняття "історичні права", "історичні води", "історичні затоки", посилаючись на попередню судову практику (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, 2016) та зазначив, що "історичні права" формуються шляхом тривалого й постійного використання морських територій за умови, що інші держави не заперечують проти цього і не висувають протестів (власне на це і посилалась КНР). Але, на думку трибуналу, "історична навігація та рибальство за межами територіального моря не можуть слугувати основою для виникнення історичного права" (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, 2016). На основі цього трибунал не визнав "історичні права" КНР на акваторію Південно-Китайського моря.

У цьому контексті особливу увагу варто звернути на документ (карту) 1947 р. – "лінія з дев'яти точок" ("дев'ятипунктирна лінія", "U-подібна лінія"), який свідчить про те, що Китай прагне юридично обґрунтувати свої претензії на цю частину Південно-Китайського моря. Подаючи позов до трибуналу, уряд Філіппін оскаржував законність "дев'ятипунктирної лінії". Проте не можна не зазначити, що саме ця карта донедавна ніким не оспорювалася. Тільки починаючи з 2019 р. Малайзія, В'єтнам, Індонезія та Філіппіни подали до ООН вербальні ноти, в яких відхилялася китайська позиція щодо "дев'ятипунктирної лінії" (Тихоненко & Євтушенко, 2020). Але досі є певна невизначеність претензій КНР: не зрозуміло, чи КНР претендує на всі води в межах "дев'ятипунктирної лінії", чи тільки на острови, рифи та інші надводні об'єкти з належними їй територіальними водами та виключною економічною зоною в межах цієї лінії (Білак, 2012). Така неясність підходу КНР у питанні точного формулювання своїх претензій дозволяє гнучко реагувати на зміни в міжнародному політичному кліматі та за необхідності нібито поступатися певними позиціями. Проте питання, що постало перед трибуналом, було таким: чи можна вважати відсутність протягом тривалого часу оскаржень "дев'ятипунктирної лінії" за підтвердження існування правової норми? Трибунал прийняв рішення, що так звана "дев'ятипунктирна лінія" є незаконною. Попри те, що китайські рибалки століттями використовували острови на спірних територіях, Китай не має юридичних підстав для претензій щодо історичних прав на корисні копалини в цьому регіоні (*PCA Case In the Matter of the South China Sea. Award*, 2016).

Таким є доктринальний підхід КНР щодо приналежності територій Південно-Китайського моря. Попри те, що Китай не визнав рішення трибуналу, наразі він демонструє позицію готовності до переговорів з Філіппінами на дипломатичному рівні.

Висновки.

Отже, міжнародно-правова неврегульованість питання з визначення морських кордонів у Південно-Китайському морі проявилася у багато-

річному конфлікті, що остаточно не вирішений навіть рішенням Постійної палати третейського суду в Гаазі, яка визнала незаконними претензії КНР на акваторію більшої частини Південно-Китайського моря. Але оскільки Китай позиціонує себе мінімум як регіональний лідер, то саме на ньому лежить відповідальність щодо ініціювання вирішення цього спору будь-яким дипломатичним шляхом або через звернення до міжнародних судових установ (держави регіону є учасниками Конвенції ООН 1982 р. з морського права) та створення передумов для пошуку компромісу. Уряд Китаю розуміє, що активне одностороннє освоєння ресурсів акваторії Південно-Китайського моря тільки посилюватиме напругу в регіоні, тому доречно погодитися з позицією І. Крупені та А. Ленського, які вважають, що наразі Китай вимушений дотримуватися лінії на виважене вирішення проблеми Південно-Китайського моря, що може забезпечити стабільність і мир у регіоні (Крупеня & Ленський, 2022).

У ході дослідження виявлено, що активні посилення науковців КНР на такі правові категорії, як "історичні права", "історичні води" для обґрунтування територіальних вимог мають правове підґрунтя лише тоді, коли їх реалізація не лише відбувається тривалий час, але й не викликає заперечень з боку інших учасників. Також позиція КНР, якою обґрунтовувалася правомірність видачі дозволів на проведення геологорозвідки, зведення штучних споруд і островів в рамках спірних островів Спратлі, є незаконною, попри відсутність правового визначення категорії "штучний острів".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCE

Білак, П. П. (2012). Загострення територіальних суперечок у Південно-Китайському морі: позиція КНР. <i>Китаєзнавчі дослідження</i> , 2. С. 17-22.	Bilak, P. P. (2012). Aggravation of territorial disputes in the South China Sea: the position of the PRC. <i>Chinese studies</i> , 2, 17-22.
Бойко, І. С. (2017). Арбітражна практика Постійної палати третейського суду щодо міждержавних морських спорів. <i>Альманах міжнародного права</i> , 17, С. 98-108.	Boiko, I. S. (2017). Arbitration Practice of the Permanent Chamber of the Arbitration Court regarding to interstate maritime disputes. <i>Almanac of international law</i> , 17, 98-108.
Данильченко О. С. (2023). Розвиток міжнародно-правової доктрини Китайської Народної Республіки у 1949-1976 роках. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , 5. С. 394-396.	Danylchenko, O. S. (2023). Development of the international legal doctrine of the People's Republic of China in 1949-1976. <i>Legal Scientific Electronic Journal</i> , 5, 394-396.
Крупеня, І. М., Ленський А. П. (2022). Конфлікт у Південно-Китайському морі як виклик країнам АСЕАН. <i>Гілея: науковий вісник</i> , 167-168 (12-1), С. 53-58.	Krupenia, I. M., & Lenskyi, A. P. (2022). The conflict in the South China Sea as a challenge to ASEAN countries. <i>Hileia: scientific bulletin</i> , 167-168 (12-1), 53-58.
Тихоненко І. В., Євтушенко В. І. (2020). Еволюція питання Південно-Китайського моря у трикутнику інтересів Китай – держави АСЕАН – США. <i>Старожитності Лукомор'я</i> , 3, С. 79-90.	Tykhonenko, I. V., & Yevtushenko, V. I. (2020). The evolution of the South China Sea issue in the triangle of interests between China – the ASEAN countries - USA. <i>Antiquities of Lukomorie</i> , 3, 79-90.

Щербина А. С. (2019). Правовий статус штучних островів та інших конструкцій у міжнародному морському праві (на прикладі штучного острова в Адриатичі та "Князівства Сіленд"). <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , 6. С. 441-443.	Shcherbyna, A. S. (2019). The legal status of artificial islands and other structures in international maritime law (on the example of an artificial island in the Adriatic and the "Principality of Sealand"). <i>Legal scientific electronic journal</i> , 6, 441-443.
Allayarov S. (2023). International Law with Chinese Characteristics – The South China Sea Territorial Dispute. <i>Czech Journal of International Relations</i> . https://www.iir.cz/priloha?page=international-law-with-chinese-characteristics-the-south-china-sea-territorial-dispute&p=1&type=news_cs	Allayarov, S. (2023). International Law with Chinese Characteristics – The South China Sea Territorial Dispute. <i>Czech Journal of International Relations</i> . https://www.iir.cz/priloha?page=international-law-with-chinese-characteristics-the-south-china-sea-territorial-dispute&p=1&type=news_cs
ASEAN (1992, 22 July). <i>ASEAN Declaration on the South China Sea</i> . https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/07/1992-ASEAN-Declaration-on-the-South-China-Sea.pdf	ASEAN (1992, 22 July). <i>ASEAN Declaration on the South China Sea</i> . https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/07/1992-ASEAN-Declaration-on-the-South-China-Sea.pdf
ASEAN (2002, 11 April) <i>ASEAN Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea</i> . https://map.nbr.org/2020/10/declaration-on-the-conduct-of-parties-in-the-south-china-sea	ASEAN (2002, 11 April) <i>ASEAN Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea</i> . https://map.nbr.org/2020/10/declaration-on-the-conduct-of-parties-in-the-south-china-sea
ASEAN (2002, 4 November) <i>Joint Declaration of ASEAN and China on Cooperation in the Field of Non-Traditional Security Issues</i> . https://asean.org/joint-declaration-of-asean-and-china-on-cooperation-in-the-field-of-non-traditional-security-issues-6th-asean-china-summit-phnom-penh-4-november-2002	ASEAN (2002, 4 November) <i>Joint Declaration of ASEAN and China on Cooperation in the Field of Non-Traditional Security Issues</i> . https://asean.org/joint-declaration-of-asean-and-china-on-cooperation-in-the-field-of-non-traditional-security-issues-6th-asean-china-summit-phnom-penh-4-november-2002
ASEAN (2003, 8 October). <i>Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity</i> . https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/2003-ASEAN-China-JD-on-Strategic-Partnership-for-Peace-and-Prosperity-1.pdf	ASEAN (2003, 8 October). <i>Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity</i> . https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/2003-ASEAN-China-JD-on-Strategic-Partnership-for-Peace-and-Prosperity-1.pdf
Camille Diola (2016, 27 September). <i>US concerned over Philippines' sea row agenda, says Yasay</i> . http://www.philstar.com/headlines/2016/09/27/1627929/us-concerned-overphilippines-sea-row-agenda-says-yasa	Camille Diola (2016, 27 September). <i>US concerned over Philippines' sea row agenda, says Yasay</i> . http://www.philstar.com/headlines/2016/09/27/1627929/us-concerned-overphilippines-sea-row-agenda-says-yasa
<i>How Much Trade Transits the South China Sea?</i> Center for Strategic and International Studies (2016). https://chinapower.csis.org/much-trade-transits-south-china-sea	<i>How Much Trade Transits the South China Sea?</i> Center for Strategic and International Studies (2016). https://chinapower.csis.org/much-trade-transits-south-china-sea
Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Philippines (2016, 6 June). <i>Briefing on the South China Sea Arbitration Initiated by the Philippines Xu Hong</i> . http://ph.china-embassy.gov.cn/eng/zt/nhwt/201606/t20160606_1334639.htm	Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Philippines (2016, 6 June). <i>Briefing on the South China Sea Arbitration Initiated by the Philippines Xu Hong</i> . http://ph.china-embassy.gov.cn/eng/zt/nhwt/201606/t20160606_1334639.htm
Jian Zhang (2013). China's Growing Assertiveness in the South China Sea: a strategic shift? Australian national university. https://www.ecirtam.net/autoblogs/autoblogs/frglobalvoicesonlineorg_0e319138ab63237c2d2aeff84b4cb506d936eab8/media/faa862e6.occasional-5-brief-4.pdf	Jian Zhang (2013). China's Growing Assertiveness in the South China Sea: a strategic shift? <i>Australian national university</i> . https://www.ecirtam.net/autoblogs/autoblogs/frglobalvoicesonlineorg_0e319138ab63237c2d2aeff84b4cb506d936eab8/media/faa862e6.occasional-5-brief-4.pdf
<i>Island of Palmas case</i> . Official Documents of the United Nations (1928, 4 April) https://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/829-871.pdf	<i>Island of Palmas case</i> . Official Documents of the United Nations (1928, 4 April) https://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/829-871.pdf

<i>Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone</i> . Official Documents of the United Nations (1958, 29 April). https://www.gc.noaa.gov/documents/8_1_1958_territorial_sea.pdf	<i>Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone</i> . Official Documents of the United Nations (1958, 29 April). https://www.gc.noaa.gov/documents/8_1_1958_territorial_sea.pdf
Official Documents of the United Nations (1982, 10 December). <i>Convention on the Law of the Sea</i> . https://www.un.org/depts/los/convention_agreement/texts/unclos/unclos_e.pdf	Official Documents of the United Nations (1982, 10 December). <i>Convention on the Law of the Sea</i> . https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
Permanent Court of Arbitration (2016, 12 July) <i>PCA Case N° 2013-19 In the Matter of the South China Sea. Award</i> . https://docs.pca-cpa.org/2016/07/PH-CN-20160712-Award.pdf	Permanent Court of Arbitration (2016, 12 July) <i>PCA Case N° 2013-19 In the Matter of the South China Sea. Award</i> . https://docs.pca-cpa.org/2016/07/PH-CN-20160712-Award.pdf
Press Release of the Permanent Court of Arbitration (2016, 12 July). <i>The South China Sea Arbitration</i> . https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/175/2016/07/PH-CN-20160712-Press-Release-No-11-English.pdf	Press Release of the Permanent Court of Arbitration (2016, 12 July). <i>The South China Sea Arbitration</i> . https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/175/2016/07/PH-CN-20160712-Press-Release-No-11-English.pdf
<i>China's Military Strategy</i> . The State Council of the People's Republic of China (2015, 27 May). http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2015/05/27/content_281475115610833.htm	<i>China's Military Strategy</i> . The State Council of the People's Republic of China (2015, 27 May). http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2015/05/27/content_281475115610833.htm
Tuoi Tre News (2014, 22 June). <i>Vietnam President affirms determination to protect national sovereignty</i> . https://tuoitrenews.vn/news/politics/20140622/vietnam-president-affirms-determination-to-protect-national-sovereignty/35206.html	Tuoi Tre News (2014, 22 June). <i>Vietnam President affirms determination to protect national sovereignty</i> . https://tuoitrenews.vn/news/politics/20140622/vietnam-president-affirms-determination-to-protect-national-sovereignty/35206.html
Unryu S. (2020). Sovereign Rights and Territorial Space in Sino-Japanese Relations. <i>University of Hawaii Press</i> , (pp. 89-97).	Unryu, S. (2020) Sovereign Rights and Territorial Space in Sino-Japanese Relations. <i>University of Hawaii Press</i> , (pp. 89-97).
Wu Shicun (2012). Who are the real troublemakers in the South China Sea? <i>National Institute for South China Sea Studies</i> . http://www.nanhai.org.cn/en/cg_detail.asp?newsid=4168&lm=cg	Wu, Shicun (2012). Who are the real troublemakers in the South China Sea? <i>National Institute for South China Sea Studies</i> . http://www.nanhai.org.cn/en/cg_detail.asp?newsid=4168&lm=cg
Xinhuanet (2020, 23 September). <i>Xi Jinping's speech at the General Debate of the 75th session of the United Nations General Assembly</i> . https://news.cgtn.com/news/2020-09-23/Full-text-Xi-Jinping-s-speech-at-General-Debate-of-UNGA-U07X2dn8Ag/index.html	Xinhuanet (2020, 23 September). <i>Xi Jinping's speech at the General Debate of the 75th session of the United Nations General Assembly</i> . https://news.cgtn.com/news/2020-09-23/Full-text-Xi-Jinping-s-speech-at-General-Debate-of-UNGA-U07X2dn8Ag/index.html

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Білоцький С. Територіальні взаємовідносини у Південно-Китайському морі в міжнародно-правовій доктрині КНР. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 39-50. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)04](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)04)

Надійшла до редакції 14.07.2023.

Прийнято до друку 16.08.2023.

Публікація онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)05

УДК 347.45/.47:339.52

КОРЕНЮК Ольга,

к. ю. н., доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-5272-8990

o.korenyuk@knute.edu.ua

KORENIUK Olha,

PhD (Law), Associate Professor
at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5272-8990

o.korenyuk@knute.edu.ua

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Віктор,

к. ю. н., доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-6840-9078

v.mykhaylovskyy@knute.edu.ua

MYKHAILOVSKYI Viktor,

PhD (Law), Associate Professor
at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6840-9078

v.mykhaylovskyy@knute.edu.ua

ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ РІШЕННЯ МІНІСТЕРСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ СОТ ЩОДО УГОДИ ТРІПС

Дослідження надає детальну оцінку Рішенню Міністерської Конференції СОТ щодо Угоди ТРІПС від 17 червня 2022 року у розрізі наслідків для використання та тлумачення Угоди ТРІПС, застосування її положень у надзвичайних ситуаціях, впливу на подолання пандемії COVID-19. Для формулювання такої оцінки проведено теоретико-правовий аналіз положень Угоди ТРІПС щодо захисту прав на вакцини, фармацевтичні препарати, а також аналіз передбачених можливостей звільнення від зобов'язань, примусового ліцензування, визначено правову природу поняття "звільнення від зобов'язань СОТ", зокрема шляхом аналізу документів Органу з вирішення спорів СОТ. Також дослідження має детальний аналіз ключових положень Рішення Міністерської Угоди СОТ від 17 червня 2022 року. Зроблено висновок, що попри те, що Рішення загалом зберігає статус-кво у правовому режимі Угоди ТРІПС, його можна розглядати як крок до вдосконалення гнучкості у положеннях щодо патентного захисту, а також механізмів примусового ліцензування.

Ключові слова: СОТ, Рішення Міністерської конференції СОТ, Угода ТРІПС, Орган із вирішення спорів СОТ, COVID-19.

LEGAL CONSEQUENCES OF THE DECISION OF THE WTO MINISTERIAL CONFERENCE ON THE TRIPS AGREEMENT

The study provides such an assessment of the Decision of the WTO Ministerial Conference on the TRIPS Agreement of June 17, 2022 in terms of the consequences for the application and interpretation of the TRIPS Agreement, the application of its provisions in emergency situations, and the impact on overcoming the COVID-19 pandemic. In order to formulate such an assessment, a theoretical and legal analysis of the provisions of the TRIPS Agreement on the protection of rights to vaccines, pharmaceuticals, as well as an analysis of the envisaged possibilities of exemption from obligations, compulsory licensing, was carried out, the legal nature of the concept of "exemption from WTO obligations" was determined, in particular by analysing the documents of the WTO Dispute Settlement Body. The study also contains a detailed analysis of the key provisions of the WTO Ministerial Agreement Decision of June 17, 2022. It is concluded that, despite the fact that the Decision generally preserves the status quo in the legal regime of the TRIPS Agreement, it can be considered as a step towards improving the flexibility in patent protection provisions, as well as compulsory licensing mechanisms.

Keywords: WTO, Decision of the WTO Ministerial Conference, TRIPS Agreement, WTO Dispute Settlement Body, COVID-19.

JEL Classification: K33.

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Вступ.

Під час пандемії *COVID-19* перед світом постала проблема нечуваного масштабу – величезна кількість інфікованих на всіх континентах в умовах очевидної недостатності необхідних ліків, медичного обладнання та вакцин для боротьби з кризою у сфері охорони здоров'я. Ця ситуація підкреслила важливість удосконалення балансу між захистом прав інтелектуальної власності та доступу до вакцин і ліків. Адже одним з чинників їхнього дефіциту є обмежена кількість виробників і патентний захист фармацевтичних препаратів й вакцин, що дозволяє власникам патентів обмежувати інших у виробництві та продажу їхньої захищеної патентом продукції до закінчення терміну дії патенту.

Імпульсом для посиленого патентного захисту у більшості держав світу серед іншого й фармацевтичних препаратів було підписання Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (далі – Угода ТРІПС) у 1995 р., яка стала найвпливовішою та комплексною угодою у сфері захисту прав інтелектуальної власності. Саме тому зміна у правових режимах, передбачених Угодою ТРІПС, могла стати рушійною силою у спрощенні порядку примусового ліцензування та тимчасового зняття обмежень на використання патентів щодо фармацевтичних препаратів, а також забезпечити держави, що запровадили примусове ліцензування препаратів і вакцин проти *COVID-19* від санкцій у рамках СОТ.

Ще до винаходу вакцини від *COVID-19* у жовтні 2020 р. Індія та Південно-Африканська Республіка подали до Ради ТРІПС пропозицію щодо часткового звільнення від зобов'язань за угодою ТРІПС стосовно пандемії *COVID-19* (*Waiver Proposal*, 2020) для того, щоб забезпечити доступ держав, що розвиваються, до вакцин проти коронавірусу. Наприкінці гострого періоду пандемії *COVID-19* Міністерська Конференція СОТ прийняла Рішення від 17 червня 2022 р. щодо гнучкості деяких положень угоди ТРІПС (*Ministerial Decision*, 2022) (далі – Рішення). Очевидно, що цей документ став значною подією у міжнародно-правовому регулюванні відносин інтелектуальної власності, тому потребує глибокого аналізу щодо впливу на порядок тлумачення та застосування Угоди ТРІПС у період надзвичайних подій.

Теоретико-правовому та практичному аналізу зазначеного Рішення присвячено низку наукових досліджень, що фокусувалися на перебігу дискусії щодо положень Рішення (*Ton Zijdwijk*, 2022), оцінці положень Рішення щодо подолання пандемії *COVID-19* (*Ranjan*, 2023; *Kumar*, 2023) та ін., проте в українській правовій доктрині ця тематика залишається практично недослідженою, з огляду на більш високу увагу до більш широкої тематики примусового ліцензування в медичній сфері та доступу до лікарських засобів крізь призму захисту прав людини.

Метою дослідження є надання оцінки юридичних і практичних наслідків Рішення Міністерської Конференції СОТ від 17 червня 2022 р. щодо угоди ТРІПС. Гіпотезою дослідження є твердження, що

зазначене Рішення матиме обмежені юридичні та практичні наслідки, проте посилить потенційні можливості держав, що розвиваються, отримувати доступ до фармацевтичних препаратів і вакцин у надзвичайні періоди. Перевірці цієї гіпотези слугуватиме вирішення таких завдань: теоретико-правовий аналіз положень Угоди ТРІПС щодо захисту прав на вакцини, фармацевтичні препарати, а також аналіз передбачених можливостей звільнення від зобов'язань; визначення правової природи "звільнення від зобов'язань", зокрема шляхом аналізу документів Органу з вирішення спорів СОТ; аналіз положень Рішення Міністерської Угоди СОТ від 17 червня 2022 року. Такі завдання обумовлюють структуру цього дослідження, що складається з вступу, 5 частин та висновків. Методологічна основа дослідження буде відповідно заснована на герменевтичному методі для тлумачення положень Угоди ТРІПС, рішень Апеляційного органу СОТ, Рішення Міністерської Конференції СОТ, доктринальному аналізу тематичних наукових публікацій, методі прогнозування тощо.

1. Положення Угоди ТРІПС щодо доступу до фармацевтичних препаратів найменш розвинутих країн-членів.

Угода ТРІПС передбачає зобов'язання держав-підписантів щодо прав інтелектуальної власності у багатосторонній торговельній системі. Положення угоди ТРІПС здебільшого вимагають від членів СОТ дотримуватися мінімальних правил захисту патентів, авторських прав, торговельних марок, інших прав інтелектуальної власності, а також забезпечувати виконання цих зобов'язань на національному рівні.

З того часу як Угода ТРІПС набула чинності у 1995 р. як частина пакета угод Світової організації торгівлі (СОТ), в усьому світі не вщухають дебати щодо її впливу на реалізацію прав людини у галузі охорони здоров'я (Joseph, 2011, с. 241). З одного боку, оскільки захист інтелектуальної власності виступає стимулом для винаходів і наукових відкриттів, виправдано захищати її через національне та міжнародне права. З іншого боку, права інтелектуальної власності, особливо патенти, видані у розвинених державах, перешкоджають впровадженню доступних вакцин і ліків у країнах, що розвиваються, і таким чином негативно впливають на забезпечення права на охорону здоров'я.

Текст Угоди ТРІПС певною мірою відповідає таким занепокоєнням і передбачає можливість обмеженого та обґрунтованого відступу для зобов'язань для найменш розвинутих держав та у разі надзвичайних ситуацій. Так, відповідно до ст. 66 Угоди ТРІПС та супутніх рішень Ради ТРІПС найменш розвинуті держави – члени СОТ мають значний перехідний період щодо застосування положень цієї Угоди "враховуючи особливі потреби та вимоги найменш розвинутих країн-членів, їхні економічні, фінансові та адміністративні обмеження, і необхідність гнучкого підходу при створенні життєздатної технологічної бази".

Ба більше, цей перехідний період подовжено Радою ТРІПС до 2034 р. (*TRIPS Council decision IP/C/88*, 2021), а щодо патентів і захисту комерційної таємниці у сфері фармакології перехідний період подовжено до 2033 р. (*WTO. Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health*, 2021).

Своєю чергою ст. 27 Угоди ТРІПС також дає змогу країнам-учасникам вилучати певні винаходи з патентоспроможності, зокрема якщо це необхідно для захисту здоров'я або життя людини, або якщо вони є діагностичними, терапевтичними чи хірургічними методами лікування. Угода ТРІПС також дозволяє країнам-учасникам надавати обмежені виключення з ексклюзивних прав, отриманих завдяки патенту, за умови, що такі виключення не будуть суттєво суперечити нормальному використанню патенту та не завдаватимуть суттєвої шкоди законним інтересам власника патенту, з огляду на інтереси третіх сторін (ст. 30). Багато країн використовують це положення для розвитку науки та техніки, дозволяючи дослідникам використовувати запатентований винахід для дослідницьких цілей. Деякі країни також передбачають "регуляторний виняток", що дає змогу виробникам генеричних лікарських засобів застосовувати запатентований винахід у процесі отримання дозволу регуляторних органів на продаж генеричних лікарських засобів без дозволу власника патенту і до закінчення терміну дії патенту; виробники генеричних лікарських засобів можуть випускати на ринок свої версії, як тільки закінчиться термін дії патенту (*Akhtar*, 2022, 3).

Іншим важливим механізмом подолання патентних обмежень є механізм примусового ліцензування, який також врегульовано Угодою ТРІПС і супутніми рішеннями Ради СОТ. ТРІПС дає можливість країнам-учасникам використовувати об'єкт патенту без дозволу власника прав за певних умов (ст. 31). Ці умови включають вимогу до користувача запатентованого винаходу спочатку отримати ліцензію на розумних комерційних умовах; забезпечити виплату адекватної винагороди власнику патенту; а також застосовувати винахід здебільшого для постачання на внутрішній ринок. Вимога про попереднє отримання ліцензії на розумних комерційних умовах може бути скасована у "випадку надзвичайного стану або інших обставин надзвичайної терміновості....".

Параграф 6 Дохійської декларації 2001 року про Угоду ТРІПС (*General Council decision, WT/L/540*, 2003) "визнає, що члени СОТ, які не мають достатніх виробничих потужностей у фармацевтичному секторі або не мають їх взагалі, можуть зіткнутися з труднощами в ефективному використанні" ліцензійних договорів згідно з ТРІПС, і доручає Раді ТРІПС "знайти якнайшвидше вирішення цієї проблеми".

У 2003 р., покладаючись на повноваження СОТ щодо винятків, члени СОТ прийняли рішення відмовитися від зобов'язань ТРІПС щодо загального обмеження використання примусового ліцензування для постачання фармацевтичної продукції на внутрішній ринок країни-члена. Це рішення дозволило членам СОТ експортувати фармацевтичну продукцію,

виготовлену на умовах примусового ліцензування, до найменш розвинутих держав та інших країн, які не можуть виробляти цю продукцію самостійно, за умови дотримання певних вимог – наприклад, країна-імпортер повинна вказати назви та очікувану кількість необхідної продукції, а країна-експортер – виділити продукцію, виготовлену на умові примусового ліцензування, за допомогою специфічного маркування або маркетингу. У 2005 р. члени СОТ офіційно внесли зміни до Угоди ТРІПС (*General Council decision, WT/L/641, 2005*), щоб зробити так звану "Систему параграфу 6" постійною (поправка набула чинності у 2017 р. після її ратифікації двома третинами членів СОТ).

Отже, можна зробити висновок, що положення Угоди ТРІПС щодо захисту патентів мають певні можливості відступу від суворого дотримання прав власників патентів. Звісно, виробництво вакцин, фармацевтичних препаратів не опосередковується виключно такими об'єктами прав інтелектуальної власності, як патенти, а також опосередковується авторськими правами, захистом нерозкритої інформації, умовами трансферу технологій тощо. Суттєвим є те, що відповідні положення Угоди ТРІПС також мають зауваження щодо ситуацій, пов'язаних із забезпеченням захисту здоров'я населення (наприклад, ч. 3 ст. 39 щодо відступлення від зобов'язань щодо захисту нерозкритої інформації).

2. Гнучкість застосування положень Угоди ТРІПС.

Текст Угоди ТРІПС передбачає певні положення щодо гнучкості їх застосування, на які члени СОТ можуть потенційно покладатися в інтересах захисту громадського здоров'я.

Ч. 1 ст. 8 Угоди ТРІПС має загальний характер і, як видається, надає членам СОТ широкі можливості для "вжиття заходів, необхідних для захисту здоров'я населення". Однак це положення застосовується лише в тому випадку, якщо "такі заходи узгоджуються з положеннями цієї Угоди". Тож саму ст. 8 Угоди ТРІПС не можна тлумачити як таку, що дозволяє членам СОТ відступати від конкретних прав, передбачених Угодою ТРІПС, в інтересах захисту здоров'я населення. Однак вона підкреслює важливість забезпечення захисту здоров'я населення як обґрунтування відступлення від зобов'язань по угоді. Таке тлумачення положень ст. 8 Угоди ТРІПС підкріплюється змістом Декларації щодо Угоди ТРІПС та громадського здоров'я від 14 листопада 2001 р. (*Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health, 2001*), де зазначено, що "Угода ТРІПС не перешкоджає і не повинна перешкоджати країнам-учасникам вживати заходів для захисту громадського здоров'я... Угода може і повинна тлумачитись і впроваджуватись таким чином, щоб підтримувати право членів СОТ на захист громадського здоров'я і, зокрема, сприяти забезпеченню доступу до ліків для всіх".

Особливу увагу також варто звернути на розділ 5 ч. II ТРІПС, присвячений патентам. Ст. 30 ТРІПС дозволяє "обмежені винятки з ексклюзивних прав, отриманих завдяки патенту, за умови, що такі

винятки не будуть суттєво суперечити нормальному використанню патенту та не будуть завдавати суттєвої шкоди законним інтересам власника патенту, з огляду на інтереси третіх сторін". Офіційне тлумачення ст. 30 Угоди ТРІПС надано в звіті експертів, що стосувався відповідності канадського законодавства положенням Угоди ТРІПС (*Report of the Panel, WT/DS114/R*, 2000): "...стаття 30 встановлює три критерії, які повинні бути дотримані для надання виключень із справ: (1) виключення повинне бути "обмеженим"; (2) виключення не повинно "безпідставно суперечити нормальному використанню патенту"; (3) виключення не повинно "безпідставно завдавати шкоди законним інтересам власника патенту, беручи до уваги законні інтереси третіх сторін". Ці три умови є кумулятивними, кожна з них є окремою і незалежною вимогою, яка повинна бути виконана. Недотримання будь-якої з трьох умов призводить до відмови у застосуванні винятку, передбаченого ст. 30.

Своєю чергою положення ст. 31 Угоди ТРІПС передбачають можливість примусового ліцензування фармацевтичних засобів".

3. Звільнення із зобов'язань у рамках СОТ.

Надання звільнення із зобов'язань є формою незастосування або призупинення певних зобов'язань у рамках СОТ у "виняткових обставинах" відповідно до статей ч. 3 ст. IX та ч. 4 ст. X Угоди про заснування СОТ. Аналогічні підходи містила ч. 5 ст. XXV Генеральної угоди з тарифів і торгівлі.

"Звільнення із зобов'язань у рамках СОТ" тлумачиться Апеляційним органом СОТ у справі *"European Communities – Regime for the Importation, Sale and Distribution of Bananas – Second Recourse to Article 21.5 of the DSU by Ecuador"* (*Report of the Appellate Body, WT/DS27/AB/RW2/ECU*, 2008) таким чином: "...функція звільнення із зобов'язань полягає у звільненні члена СОТ на певний період часу від конкретного зобов'язання, передбаченого відповідними угодами, відповідно до умов, положень, виняткових обставин або політичних цілей, описаних у рішенні про відмову від зобов'язань. ...метою звільнення із зобов'язань не є зміна існуючих положень угод, не кажучи вже про створення нового права або доповнення чи зміну зобов'язань за охопленою угодою чи Додатком, а тому звільнення із зобов'язань є винятковими за своєю природою, підлягають суворій дисципліні і повинні тлумачитися з великою обережністю".

4. Пропозиції Індії та Південно-Африканської Республіки щодо звільнення із зобов'язань за Угодою ТРІПС для подолання пандемії COVID-19.

Чинні положення Угоди СОТ та передбачені можливості звільнення від зобов'язань очевидно виявилися недостатніми для ефективного реагування на пандемію COVID-19. У жовтні 2020 р. Індія та

Південно-Африканська Республіка запропонували дозволити звільнення від певних зобов'язань за угодою ТРІПС щодо захисту авторських прав, патентів, промислових зразків та нерозкритої інформації на термін до "забезпечення широкої вакцинації" (*Waiver Proposal*, 2020). Ця пропозиція отримала підтримку багатьох країн з низькими та середніми доходами, які прагнуть розширити доступ до вакцин проти *COVID-19* та інших медичних товарів, але вона викликала скептицизм, переважно з боку низки країн з високим рівнем доходу, через занепокоєння щодо її обсягу, тривалості та можливих негативних наслідків для стимулювання інновацій, а також якості та безпечності ліків (*Akhtar*, 2022).

У травні 2021 року Індія, Південно-Африканська Республіка та 60 інших країн, переважно з низьким рівнем доходу, подали переглянуту пропозицію (*Waiver IP/C/W/669/Rev.1*, 2021), сподіваючись отримати більшу підтримку. Переглянута пропозиція передбачала відмову від тих самих зобов'язань щодо прав інтелектуальної власності, що й первісна пропозиція, але обмежувала цю відмову початковим періодом у три роки. Пропозиція передбачала звільнення від зобов'язань "щодо продуктів і технологій у сфері охорони здоров'я, включаючи діагностику, терапію, вакцини, медичні вироби, засоби індивідуального захисту, їхні матеріали або компоненти, а також методи і способи їхнього виробництва для профілактики, лікування або стримування *COVID-19*".

Переговори між державами – членами СОТ тривали понад рік та їх результатом стало прийняття Рішення Міністерської Конференції СОТ від 17 червня 2022 року.

5. Оцінка Рішення.

Рішення міністрів СОТ щодо Угоди ТРІПС, прийняте 17 червня 2022 р., передбачає п'ятирічну відмову від певних вимог (зокрема й передбачених ст. 31), що стосуються примусового ліцензування для вакцин проти *COVID-19*. Рішення дозволяє відповідним членам СОТ використовувати об'єкт патенту, включаючи інгредієнти та процеси, необхідні для виробництва вакцини проти *COVID-19*, без згоди правовласника за допомогою будь-якого інструменту, наявного в законодавстві члена, який дає змогу такий дозвіл (наприклад, виконавчі накази, надзвичайні укази, а також судові або адміністративні накази).

Відзначаючи "виняткові обставини пандемії *COVID-19*", Рішення використовує повноваження, передбачені ст. 9 Угоди про заснування СОТ, щодо відмови від зобов'язань, накладених на члена "за виняткових обставин".

Предмет регулювання Рішення обмежується "об'єктом патенту, необхідним для виробництва та постачання вакцин проти *COVID-19* без згоди правовласника в обсязі, необхідному для боротьби з пандемією". Згідно з формулюваннями Рішення, "об'єкт патенту" включає "інгредієнти та процеси, необхідні для виробництва вакцини проти *COVID-19*".

Слід припустити, що терміни "інгредієнти та процеси" можуть тлумачитися у широкому сенсі та включати всі можливі об'єкти прав інтелектуальної власності, які включені у виробництво вакцин (Hilty, 2022). Проте це не є очевидним, виходячи з буквального тлумачення тексту рішення.

Рішення передбачає, що всі члени СОТ, які є "країнами, що розвиваються", мають право скористатися його положеннями, але воно закликає членів СОТ, що розвиваються, з наявним потенціалом виробництва вакцин проти *COVID-19*, "взяти на себе обов'язкове зобов'язання не користуватися" цим рішенням. Рішення виключає можливість скористатися рішенням для розвинених країни, а саме виробляти та експортувати вакцини. Отже, весь тягар забезпечення вакцинами проти *COVID-19* лягає на плечі кількох країн, що розвиваються, як-от Індія, яким насамперед пропонується відмовитися від участі в механізмі Рішення. Тож можна припустити, що Рішення призване допомогти країнам, що розвиваються, розбудувати свій виробничий, технологічний та промисловий потенціал для виробництва вакцин проти *COVID-19*, звільнивши їх від зобов'язання забезпечувати дотримання патентних прав на тимчасовий період (Love, 2022). Водночас такий підхід аж ніяк не спрямований саме на ефективне подолання пандемії.

Окрему увагу варто звернути на те, яким чином аналізоване Рішення реалізовує особливості Угоди ТРІПС та супутніх документів СОТ щодо звільнення від зобов'язань та гнучкості застосування окремих положень. Рішення здебільшого роз'яснює застосування існуючих гнучких положень ТРІПС, які обмежують виняткову дію патентних прав (Hilty, 2022).

Так, у Рішенні зазначено, що відповідним членам "не потрібно вимагати від запропонованого користувача об'єкта патенту докладати зусиль для отримання дозволу від правовласника, як це передбачено статтею 31(b). Варто підкреслити, що згідно зі зазначеною статтею вже можна було відмовитися від цієї вимоги "у випадку надзвичайного стану або інших обставин, що мають надзвичайний характер, або у випадках громадського некомерційного використання". Отже, пункт 3(a) Рішення можна розуміти як визнання того, що пандемія *COVID-19* підпадає під такі випадки.

Рішення передбачає можливість відмовитися від вимоги статті 31(f) ТРІПС, згідно з якою використання примусової ліцензії на патент має бути обмежене "переважно" поставками на внутрішній ринок. Відступаючи від цього обмеження, пункт 3(b) Рішення дозволяє країнам експортувати весь обсяг вакцин, вироблених за примусовою ліцензією відповідно до Рішення. Це єдина суттєва відмінність Рішення від того, що вже передбачено Угодою ТРІПС. Крім того, Рішення не перешкоджає одночасному експорту в рамках міжнародних ініціатив, таких як *COVAX*. Рішення також не обмежує експорт лише тими країнами-

членами, які не мають виробничих потужностей або мають їх недостатньо, на відміну від статті 31*bis* ТРІПС. Варто зазначити, що стаття 31*bis* ТРІПС не працювала на практиці частково через процедурні труднощі та відсутність економічних стимулів (Hilty, 2022).

Параграф 3(c) Рішення спрямовано на запобігання реекспорту вакцин, вироблених та імпортованих відповідно до Рішення, передбачаючи подвійні зобов'язання: з одного боку, члени СОТ, які підпадають під дію Рішення, повинні "докласти всіх розумних зусиль" для запобігання такому реекспорту; з іншого – всі члени СОТ повинні "забезпечити наявність ефективних правових засобів для запобігання ввезенню на їхню територію та продажу на ній продуктів, вироблених відповідно до цього Рішення і перенаправлених на їхні ринки всупереч його положенням, використовуючи засоби, які вже повинні бути доступними відповідно до Угоди ТРІПС". Іншими словами, країни-члени, які не підпадають під дію Рішення, не повинні отримувати вигоду від нього. Це положення розглядається як захист інтересів власників патентів і спирається на елементи статті 31*bis* ТРІПС щодо реекспорту продукції, виробленої за примусовою ліцензією, як це також роз'яснено в Додатку до Угоди ТРІПС.

За визначення компенсації правовласнику відповідні держави можуть брати до уваги "гуманітарну та некомерційну мету конкретних програм розподілу вакцин, спрямованих на забезпечення справедливого доступу до вакцин проти *COVID-19* ...за доступними цінами" та "існуючі належні практики у випадках національних надзвичайних ситуацій, пандемій або подібних обставин".

Висновки.

Текст Рішення викликав суперечливі оцінки щодо впливу на забезпечення доступу до вакцин, адекватного захисту прав власників патентів, забезпечення подальшого розвитку фармакологічної галузі та подолання пандемії *COVID-19*. При цьому критичні оцінки Рішення надходять як від фармацевтичних компаній, так і від громадського суспільства, наукових кіл. По-перше, захист прав інтелектуальної власності стимулює інновації, а послаблення захисту може попустити ці стимули, не даючи окупили свої інвестиції компаніям-винахідникам впроваджувати інновації в майбутньому, перешкоджаючи створенню науково-технічних стартапів, добровільному ліцензуванню та трансферу технологій, які мали місце під час пандемії (IFPMA, 2022)

По-друге, для забезпечення реального та своєчасного ефекту Рішення очевидно має запізнений характер та застосовує поверхневий та обмежений підхід до вирішення наявних проблем. Подолання пандемій залежить не тільки від доступу до об'єкта патентування, але й від вирішення низки інших логістичних, організаційних проблем, наявності достатніх виробничих потужностей для виготовлення вакцин і медикаментів, діагностичних засобів, формування суспільної

думки тощо. Нерозкрита інформація та комерційна таємниця є також важливими складовими права інтелектуальної власності для виробництва безпечних та ефективних вакцин, але Рішення не передбачає відповідних звільнень із зобов'язань. Крім того, через затримку з прийняттям рішення його важливість з часом зменшилася, оскільки доступ до вакцин зараз не є настільки актуальним для кожної країни, як це було, коли пропозиція про звільнення від зобов'язань була подана до СОТ у жовтні 2020 р.

Варто визнати, що існуючі можливості звільнення від зобов'язань за Угодою ТРІПС є недостатніми для подолання масштабів пандемії, процес примусового ліцензування є занадто тривалим, дорогим і громіздким, щоб бути життєздатною стратегією для подолання дефіциту національного виробництва вакцин проти COVID-19 (*Médecins Sans Frontières*, 2020).

Крім того, положення аналізованого Рішення дозволяють державам – членам СОТ дати змогу виробникам виробляти продукцію проти COVID-19, не наражаючи на загрозу суперечки в СОТ або на інші негативні торговельні наслідки.

Отже, можемо підсумувати, що, хоча Рішення загалом зберігає статус-кво у правовому режимі Угоди ТРІПС, його можна розглядати як крок до вдосконалення гнучкості у положеннях щодо патентного захисту, а також механізмів примусового ліцензування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Akhtar, S. (2022). World Trade Organization: "TRIPS Waiver" for COVID-19 Vaccines. <https://crsreports.congress.gov/> (No. R47231). Congressional Research Service. Retrieved August 25, 2023, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R47231>

Canada – Patent Protection of Pharmaceutical Products – Complaint by the European Communities and their Member States – Report of the Panel https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?DataSource=Cat&query=@Symbol=WT/DS114/R&Language=English&Context=ScriptedSearches&languageUIChanged=true

Hilty, R. (2022) Position Statement of 5 July 2022 on the Decision of the WTO Ministerial Conference on the TRIPS Agreement adopted on 17 June 2022. The Max Planck Institute for Innovation and Competition. https://pure.mpg.de/rest/items/item_3397114_1/component/file_3397115/content

International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Associations (IFPMA), "Pharmaceutical Industry Expresses Deep Disappointment with Decision on Waiving Intellectual Property Rights Adopted at the World Trade Organization Ministerial Conference," press release, June 17, 2022.

James LOVE, "The June 17, 2022 WTO Ministerial Decision on the TRIPS Agreement" *Knowledge Ecology International online* (17 June 2022), online: KEI Online. <https://www.keionline.org/37830>

JOSEPH, Sarah, Blame it on the WTO: A Human Rights Critique, 1st ed. (Oxford: Oxford University Press, 2011) at 241 CRS In Focus IF11796, Global COVID-19 Vaccine Distribution, by Sara M. Tharakan and Tiaji Salaam-Blyther

Kumar, M., & Bharti, N. (2023). 'Why Patent Waiver for Covid-19 Vaccines and Pharmaceuticals?' *The Journal of World Intellectual Property*, 26, 195–226. <https://doi.org/10.1111/jwip.12269>

Médecins Sans Frontières, "India and South Africa Proposal for WTO Waiver from Intellectual Property Protections for COVID-19 Related Medical Technologies," November 18, 2020

Ministerial Conference of the World Trade Organization, Ministerial Decision on the TRIPS Agreement adopted on 17 June 2022 (22 June 2022) WT/MIN(22)/30, WT/L/114

RANJAN, P., & GOUR, P. (2023). The TRIPS Waiver Decision at the World Trade Organization: Too Little Too Late! *Asian Journal of International Law*, 13(1), 10-21. <https://doi.org/10.1017/S2044251322000571>

Second recourse by Ecuador and the first recourse of the United States under DSU Art. 21.5: WT/DS27/AB/RW/ECU and WT/DS27/AB/RW/USA, of 26 Nov. 2008.

Ton Zijdwijk, 'TRIPS and COVID-19 Vaccines: The New WTO TRIPS COVID-19 Waiver', (2022), 17, Global Trade and Customs Journal, Issue 11, pp. 452-463.

Waiver from Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of Covid-19. Communication from India and South Africa (2 October 2020) IP/C/W/669

Waiver from Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of Covid-19. Revised decision text (25 May 2021) IP/C/W/669/Rev.1.

General Council decision (December 6, 2005), WT/L/641. WTO, "Amendment of the TRIPS Agreement," December 8, 2005.

"Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health". WTO (adopted on November 14, 2021), November 20, 2021, WT/MIN901/DEC/2.

WTO, "Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health" (adopted on November 14, 2001), November 20, 2001, WT/MIN901/DEC/2.

WTO, "Extension of the Transition Period Under Article 66.1 for Least Developed Country Members," TRIPS Council decision, IP/C/88, June 29, 2021

General Council decision. WTO, "Implementation of Paragraph 6 of the Doha Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health" (August 30, 2003), WT/L/540 and Corr. 1, September 1, 2003

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним.

Коренюк о., Михайловський В. Юридичні наслідки рішення Міністерської Конференції СОТ щодо угоди ТРІПС. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право..* 2023. № 4. С. 51-61. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)05](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)05)

Надійшла до редакції 10.08.2023.

Прийнято до друку 28.08.2023.

Публікація онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)06

УДК 341.382.94

ТИЩЕНКО Юлія,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-3799-4227

y.tyshchenko@knute.edu.ua

TYSHCENKO Yuliia,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-3799-4227

y.tyschenko@knute.edu.ua

МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР У РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН КОЛІЗІЙНОГО ПРАВА

Міжнародний договір є правовим інститутом міжнародного публічного права, проте необхідне дослідження особливостей його дії та застосування як джерела міжнародного приватного права. У сфері правового регулювання приватно-правових відносин, ускладнених іноземним елементом, спостерігається тенденція до гармонізації та уніфікації законодавств різних країн, особливо на рівні Європейського Союзу та подібних інтеграційних утворень. Основним інструментом у цих уніфікаційних процесах є міжнародний договір. Метою статті є з'ясування особливостей дії та застосування міжнародного договору як форми міжнародного приватного права, а також встановлення наслідків виходу з багатосторонніх міжнародних договорів для відносин, що є предметом цієї галузі. Методологічною основою дослідження обрано загальнонаукові та спеціальні методи, як-от: системно-функціональний, метод дедукції, аналіз, порівняльно-правовий метод. Інформаційною базою стали правові норми міжнародних актів і вітчизняного законодавства, наукові праці та судової практика. Встановлено, що визначення міжнародного договору представлено в міжнародно-правових актах, на яких ґрунтуються норми вітчизняного законодавства, а також наукова доктрина. Розглянуто питання місця в ієрархії нормативно-правових актів за критерієм юридичної сили міжнародних угод, що не потребують згоди Верховної Ради України, а також проблему дії таких міжнародних угод у разі посилання на них норм вітчизняних законів. Проаналізовано наслідки зупинення дії та виходу України з низки міжнародних договорів, які регулювали приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом, та запропоновано шляхи усунення правових прогалин, пов'язаних з таким виходом. Встановлено співвідношення правових норм, що представлено в дво- та багатосторонніх міжнародних договорах щодо одних і тих самих питань. Запропоновано пропозицію прийняття законодавчого

INTERNATIONAL AGREEMENT ON THE REGULATION OF CONFLICT-OF-LAW RELATIONS

An international agreement is a legal institution of international public law, but it is necessary to study the peculiarities of its operation and application as a source of international private law. In the field of legal regulation of private legal relations complicated by a foreign element, there is a tendency to harmonize and unify the legislation of different countries, especially at the level of the European Union and similar integration associations. The international agreement is the main instrument in these unification processes. The purpose of the article is to clarify the specifics of the operation and application of an international agreement as a form of international private law, as well as to establish the consequences of withdrawing from multilateral international agreements for relations, which are the subject of this sphere. General scientific and special methods, such as: system-functional, deduction method, analysis, comparative-legal method, were chosen as the methodological basis of the research. The legal norms of international acts and domestic legislation, scientific works and judicial practice became the information base. It has been established that the definition of an international agreement is presented in international legal acts, which are based on the norms of domestic legislation, as well as scientific doctrine. The issue of the place of international agreements, which do not require the ratification of the Verkhovna Rada, in the hierarchy of normative legal acts according to the criterion of legal force, as well as the problem of the effect of such international agreements in case of reference to them by the norms of domestic laws, has been considered. The consequences of the suspension of action and the withdrawal of Ukraine from a number of international agreements that regulated private legal relations, complicated by a foreign element, are analyzed and ways to eliminate the legal gaps associated with such withdrawal are proposed. The correlation of legal norms presented in bilateral and multilateral

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

акта, який би визначав юридичну силу нормативно-правових актів.

Ключові слова: міжнародний договір, джерела міжнародного приватного права, ратифікація міжнародного договору, форми визнання міжнародного договору, вихід з міжнародного договору.

international agreements on the same issues has been established. A proposal for the adoption of a legislative act has been proposed, which would determine the legal force of normative legal acts.

Keywords: international agreement (treaty), sources of international private law, ratification of an international agreement, form of recognition of an international agreement, withdrawal from an international agreement.

JEL Classification: K10, K33.

Вступ.

Міжнародний договір – результат узгодженої суверенної волі двох і більше держав – не лише є джерелом публічних зносин, він часто має норми, що направлені на регулювання приватноправових відносин. Значення цього джерела для міжнародного приватного права важко переоцінити. Поряд з міжнародним публічним правом існують навіть наукові доктрини, що розглядають міжнародне приватне право як другий елемент міжнародного права (Логвиненко, 2021, с. 65). Проте, не заглиблюючись у цю дискусію, варто наголосити на тому, що міжнародний договір є одним з вагомих і значущих форм права для регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом. Попри давність та деяку сталість цього правового інструменту, дослідження особливостей дії та застосування норм міжнародних угод у міжнародному приватному праві залишається актуальним і сьогодні.

Тематика джерел (форм) міжнародного приватного права, зокрема й міжнародного договору, є предметом наукових досліджень як іноземних, так і вітчизняних учених, серед яких: К. Відовс з працею про сутність міжнародного договору в міжнародному праві (Widdows, 2017); Г. Пігарева, що розглядала особливості застосування норм міжнародних договорів у господарському судочинстві (Пігарева, 2017); К. Роустіла з дослідженням форми та змісту міжнародних договорів (Raustiala, 2005); Д. Холліс з фундаментальною працею про міжнародні договори (Hollis, 2020); М. Якимчук, яка досліджувала теоретико-правовий аспект джерел міжнародного приватного права (Якимчук, 2021) та інші. Але, попри наявність вагомого наукового доробку, правова система не є сталою категорією, тож питання застосування міжнародних договорів, зокрема як джерел міжнародного приватного права, не є винятком і потребує ретельного вивчення.

Метою статті є встановлення особливостей дії та застосування міжнародного договору в урегулюванні приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, а також наслідків виходу з міжнародних угод. Можна припустити, що міжнародний договір є джерелом міжнародного приватного права, що має пріоритетну роль у застосуванні порівняно з національним законодавством та іншими формами права.

Методологічною основою обрано як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового пошуку. Системно-функціональний метод застосовано для пошуку місця міжнародного договору в системі джерел міжнародного приватного права. Метод дедукції допоміг зрозуміти співвідношення міжнародних договорів залежно від форми їх визнання та визначити їх ієрархію між собою. За результатами аналізу встановлено пріоритетність дії багатосторонніх і двосторонніх міжнародних угод між собою. Завдяки порівняльно-правового методу з'ясовано наслідки виходу країни з міжнародних договорів та подальші необхідні кроки для усунення правових прогалин. Інформаційною базою дослідження стали правові норми міжнародних актів і вітчизняного законодавства, наукові праці та судова практика.

У статті розглянуто поняття міжнародного договору як джерела регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом. Визначено місце міжнародних договорів, що не підлягають ратифікації в правозастосовчій діяльності. Розглянуто шляхи вирішення колізії норм двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів. З'ясовано наслідки виходу з міжнародних угод для належного регулювання відносин, що є предметом міжнародного приватного права.

1. Міжнародний договір як джерело міжнародного приватного права.

Поряд з національним законодавством, міжнародний договір є одним з головних джерел міжнародного приватного права. Хоча галузь міжнародного приватного права є частиною національної правової системи, в регулюванні приватноправових відносин з іноземним елементом міжнародний договір відіграє значну роль. Як "продукт" міжнародної правової системи міжнародний договір може мати норми, що адресовані не державам – учасникам цього договору, а суб'єктам приватного права, зокрема це фізичні та юридичні особи. Тому дослідження особливостей міжнародного договору як інституту міжнародного публічного права і джерела правових норм міжнародного приватного права є важливим.

Не варто докладно зупинятися на дослідженні поняття міжнародного договору. Це питання знайшло своє місце і в працях науковців (*Widdows, 2017; Пігарева, 2017; Hollis, 2020*), і в нормативних джерелах (Віденська конвенція про право міжнародних договорів, 1969; "Про міжнародні договори України", 2004; "Про міжнародне приватне право", 2005). За результатами аналізу наукових здобутків та нормативно-правових актів слід зазначити, що міжнародним договором є угода, укладена між суб'єктами міжнародного права (зазвичай, державами), у письмовій формі, що регулюється міжнародним правом, яка викладена в одному та/або декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від її найменування. Як слушно зазначив у своєму аналізі

розвитку законодавства та науки міжнародного приватного права В. Чернега (2023, с. 97), "норма-дефініція "міжнародний договір України" за час функціонування Закону України "Про Міжнародне приватне право" є стабільною", що однак не свідчить про незмінну сталість цієї категорії, особливо з огляду на сучасні трансформаційні процеси у світовому правопорядку.

2. Класифікація та дія міжнародних угод.

Існує декілька критеріїв класифікації міжнародних угод. Так, за сферою дії виділяють універсальні та регіональні міжнародні договори; за рівнем укладання – міждержавні, міжурядові та міжвідомчі; за суб'єктивним складом – багатосторонні та двосторонні; за об'єктом регулювання – політичні, економічні, договори про заснування міжнародних організацій тощо.

2.1. Місце міжнародних договорів, які не підлягають ратифікації.

За критерієм форми надання згоди на обов'язковість розрізняють договори, згода на обов'язковість яких надається шляхом ратифікації, підписання, затвердження, прийняття, приєднання до договору.

Цікаве питання вирішував М. Якимчук (2021) у своїй праці щодо місця міжнародних договорів, які не підлягають ратифікації, в системі вітчизняного законодавства. Як слушно зазначає науковець, "Конституцією України закріплено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Проте автор зауважує, що міжнародні договори можуть бути трьох рівнів – міждержавні, міжурядові та міжвідомчі. Багато з цих договорів не потребують згоди Верховної Ради України. Виникає питання, чи належать вони до складу національного законодавства України в широкому значенні слова "законодавство".

На нашу думку, часткову відповідь на це питання дає постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 13 від 12.12.2014 р. Згідно з її положеннями, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України у формі ратифікації, та договори, що не потребують ратифікації й затверджені у формі указу Президента України або постанови Кабінету Міністрів України, є частиною національного законодавства України (частина перша статті 9 Конституції України, частина перша статті 3, стаття 12, стаття 19 Закону України "Про міжнародні договори України"). Отже, правозастосовчі органи, зокрема суди, під час застосування міжнародних договорів України мають враховувати, що частиною національного законодавства варто розглядати не тільки затверджені Верховною Радою

України міжнародні договори України, а й ті міжнародні угоди, згоду на обов'язковість яких надано в інших формах, ніж ратифікація, наприклад, "підписання", "прийняття", "затвердження" й "приєднання", якими держава визнає свої міжнародні зобов'язання за договором (підпункт *b* пункту 1 статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., стаття 8 Закону України "Про міжнародні договори України") ("Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя", 2014).

Проте положення щодо урівнення ратифікованих договорів і тих угод, що не потребують ратифікації, певним чином суперечить статті 8 Основного Закону, за якою Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати (Конституція України, 1996). Підтвердженням цієї статті Основного Закону є положення частини першої статті 19 Закону України "Про міжнародні договори України" (2004), відповідно до якої "чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовується у порядку, передбаченому для норм національного законодавства". Тож і Конституція України, і Закон України "Про міжнародні договори України" визнають частиною національного законодавства лише міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не згадуючи міжнародні угоди, що визнані іншим чином.

Вважаємо, деяке пояснення щодо цього дає абзац другий частини другої зазначеної постанови. Так, під час розгляду справ, обираючи між нормою міжнародного договору, який визнаний Україною не у формі ратифікації, і нормою іншого акта законодавства України, варто враховувати юридичну силу акта законодавства, яким надано згоду на обов'язковість міжнародного договору України. Норми такого міжнародного договору застосовуються в порядку, передбаченому для відповідного акта законодавства України, з огляду на співвідношення законодавчого акта і підзаконного нормативно-правового акта ("Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя", 2014).

З цієї постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ можна зробити висновок, що ті міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у національній правовій системі посідають місце так званих "пріоритетних" джерел правових норм. Положення саме таких міжнародних угод будуть застосовуватися передусім у разі колізії з нормами вітчизняних законів та інших нормативно-правових актів, про що йдеться і в частині другій статті 19 Закону України "Про міжнародні договори України" та у статті 3 Закону України "Про міжнародне приватне право". Але якщо вирішенню підлягає колізія між вітчизняною правовою нормою та нормою міжнародного договору, що не

потребує ратифікації, і був визнаний для України обов'язковим в іншій формі, ніж ратифікація (підписання, прийняття, затвердження тощо), то така колізія вирішується за принципом юридичної сили нормативно-правового акта, яким таку угоду визнано.

Проте залишається питання щодо тих випадків, коли вітчизняна норма закону визнає пріоритет положень міжнародного договору без конкретизації форми його визнання. Наприклад, стаття 22 Закону України "Про інвестиційну діяльність" (1991) визначає, що "якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві про інвестиційну діяльність України, то застосовуються правила міжнародного договору". Чи мається на увазі в цій нормі лише міжнародна угода, згоду на обов'язковість якої надала Верховна Рада України, чи це відсилання розуміється в широкому сенсі "міжнародного договору"? На жаль, ані нормативно-правові акти, ані судова практика не мають чіткої відповіді на це запитання.

2.2. Колізії норм двосторонніх та багатосторонніх міжнародних угод.

Також питання про юридичну силу правових норм виникає у випадках, коли країни одночасно є учасницями і двосторонніх, і багатосторонніх міжнародних договорів, та у жодному з цих договорів не встановлено пріоритету застосування одного з них щодо одних і тих самих питань. Наразі зустрічаємо судову практику, що дає відповідь на це питання. У справі про порядок вручення викликів, повідомлень і судових рішень іноземним юридичним особам, зокрема таким, які знаходяться у Польщі, суд з'ясував, що це питання регулюється Конвенцією про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 1965 р. Україна та Республіка Польща приєдналися до цієї конвенції. Також між державами діє двосторонній Договір про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, підписаний Україною і Республікою Польща. Суд встановив, що у випадку, якщо у відносинах України з іноземною державою діють одночасно і двосторонній, і багатосторонній міжнародні договори (один чи декілька), і в жодному з них не встановлено пріоритет застосування одного з них щодо одних і тих самих питань, під час вручення документів суд може керуватися процедурою вручення, передбаченою у будь-якому з цих договорів (Справа № 914/86/22, 2023). Тобто у такому разі правозастосовчий орган самостійно обирає джерело правових норм, які він буде застосовувати. Проте судам не варто забувати про принцип пріоритету застосування "*Lex specialis derogat generali*", де норми двосторонніх угод, на нашу думку, є спеціальними порівняно із загальними нормами багатосторонніх договорів.

Принагідно зауважимо про доцільність прийняття законодавчого акта, який встановлював би юридичну силу та ієрархію нормативно-правових актів і сприяв би забезпеченню якості, законності та ефективності правотворчої та правозастосовчої діяльності.

3. Наслідки виходу з міжнародного договору для регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом.

Окремої уваги заслуговує значення міжнародного договору для існування одного зі спеціальних методів міжнародного приватного права – матеріально-правового. Саме міжнародна угода є джерелом уніфікованих норм, якими регулюються приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом. Наприклад, широковідомі Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Віденська конвенція 1980 р.) та Конвенція Організації Об'єднаних Націй про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів (Нью-йоркська конвенція 1974 р.) мають уніфіковані правові норми щодо регулювання договорів міжнародної купівлі-продажу, з огляду на різні суспільні, економічні й правові системи, та сприяють усуненню правових бар'єрів у цій сфері.

Натомість деякі проблеми виникають у разі виходу країни з багатосторонніх угод. Так, Україна вийшла з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах і Протоколу до Конвенції про правову допомогу й правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах ("Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року", 2022). В умовах воєнної агресії та пособництва двох держав – учасниць цього міжнародного акта – російської федерації та республіки білорусь проти України – це повністю логічний і потрібний крок. Проте виникає питання про правове регулювання тих питань, на забезпечення яких направлена зазначена конвенція, зокрема щодо відносин визнання дійсності документів, що походять з інших держав – учасниць Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. (далі – Мінська конвенція)¹. Отже, взаємне визнання офіційних документів в Україні припинилися з такими державами: Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан, Азербайджанська Республіка та

¹ Нагадаємо, за статтею 13 Мінської конвенції (1993) "держави-учасниці взаємно приймали документи, виготовлені та належним чином засвідчені без будь-якого спеціального посвідчення, також взаємно визнавалися доказова сила офіційних документів держав-учасниць".

Грузія. За результатами аналізу двосторонніх договірних відносин України з державами – учасниками Мінської конвенції знайдено небагато договорів, які б регулювали порядок визнання документів.

Таке саме правове регулювання визнання документів, яке закріплено в Мінській конвенції, а саме, документи, які підготував або засвідчив відповідний орган однієї з Договірних сторін, мають силу документа на території іншої Договірної сторони без потреби будь-якого іншого засвідчення, міститься у статті 15 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13.12.1993 р. (1993); у статті 13 Договору між Україною та Республікою Узбекистан про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах від 19.02.1998 р. (1998), а також статті 13 Договору між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 09.01.1995 р. (1995). З іншими країнами – учасниками Мінської конвенції в Україні подібних двосторонніх домовленостей немає.

Наявність міжнародних урядових і відомчих договорів України у сфері правової допомоги в кримінальних справах (з Республікою Казахстан), у сфері співробітництва між Генеральними прокуратурами (з Киргизькою Республікою, з Туркменістаном), а також щодо питань взаємного визнання документів про освіту (з Республікою Вірменія, Республікою Молдова та Туркменістаном) не забезпечують автоматичного визнання документів у договірних країнах.

З огляду на глобалізаційні процеси розвиток цивільно-правових, господарсько-правових зв'язків між українськими фізичними та юридичними особами та їх партнерами з країн Середньої Азії, відсутність взаємного визнання документів, без будь-якого посвідчення негативно впливає на реалізацію таких відносин.

Звичайно, участь країн у Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів від 1961 р. (Гаазька конвенція) дещо полегшує процедуру визнання документів, проте не позбавляє суб'єктів приватних відносин від звернення до адміністративних процедур повністю (країнами – учасниками Гаазької конвенції є Киргизстан, Казахстан, Вірменія, Таджикистан, Азербайджан). Принагідно зауважимо, Туркменістан не є учасником Гаазької конвенції, що зумовлює застосування процедури дипломатичної легалізації до документів з цієї країни.

Вважаємо, що для збереження практики взаємного визнання документів з країнами Середньої Азії доцільно здійснити дипломатичну роботу щодо розробки відповідних двосторонніх домовленостей.

Схожа правова прогалина виникла й у зв'язку з виходом України з Угоди про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності від 1993 р. Як свідчить практика, вітчизняні господарські суди частіше застосовували положення цієї Угоди ніж

Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (Пігарева, 2017, с. 65). Про пріоритетність положень Угоди перед Конвенцією йшлося в нормах самої Угоди (Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, 1992). Однак наразі судова практика повинна напрацьовувати нові моделі проведення господарського судочинства. Слушним у контексті розвитку господарського законодавства України виявляється пропозиція Г. Пігаревої (2017, с. 65) щодо "розробки Інструкції про порядок виконання європейських конвенцій з питань господарського судочинства, де б було сформульовано вимоги щодо документів, необхідних для розгляду питання про виконання рішень іноземного суду на території України".

Висновки.

Отже, роблячи висновок про місце міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана в іншій формі, ніж ратифікація, в національному законодавстві, варто зазначити, що вони стають його частиною, проте не мають пріоритету перед вітчизняною законодавчою нормою. Застосовуються такі міжнародні договори, враховуючи юридичну силу того акта, яким визнані. Водночас залишається питання про місце таких міжнародних угод в ієрархії нормативних актів у разі, коли норма закону прямо визнає пріоритетність норми міжнародного договору, не вказуючи при цьому на форму визнання такого договору.

Питання щодо юридичної сили норм, які містяться в багатосторонньому та двосторонньому міжнародних договорах, і які одночасно регулюють одні й ті самі питання, вирішується самим правозастосовчим органом, якщо такий пріоритет прямо не встановлений у цих міжнародних договорах.

Зазначені проблеми викликають потребу в прийнятті відповідного законодавчого акта щодо юридичної сили та ієрархії нормативно-правових актів України.

У разі припинення дії та виходу України з багатосторонніх міжнародних конвенцій, зокрема з Мінської конвенції, у зв'язку з протиправними діями деяких її держав – учасниць Україні необхідно заповнити ті правові прогалини, які виникли у відносинах з іншими державами – учасницями цієї Конвенції, зокрема щодо взаємного визнання офіційних документів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Hollis, D. B. (Ed.). (2020). <i>The Oxford guide to treaties</i> . Oxford University Press. pp. 19-22	Hollis, D. B. (Ed.). (2020). <i>The Oxford guide to treaties</i> . Oxford University Press. Pp. 19-22
Raustiala, K. (2005). Form and substance in international agreements. <i>American journal of international law</i> , 99(3), pp. 581-614. https://doi.org/10.2307/1602292	Raustiala, K. (2005). Form and substance in international agreements. <i>American journal of international law</i> , 99(3), pp. 581-614. https://doi.org/10.2307/1602292

Widdows, K. (2017). <i>What is an agreement in international law?</i> . In <i>The Law of Treaties</i> , (pp. 73-105). Routledge.	Widdows, K. (2017). <i>What is an agreement in international law?</i> . In <i>The Law of Treaties</i> (pp. 73-105). Routledge.
Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text	Vienna Convention on the Law of International Treaties of 1969, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах (1993). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604#o64	Agreement between Ukraine and the Republic of Moldova on legal assistance and legal relations in civil and criminal cases (1993). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604#o64
Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах (1995). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268_542#o55	Agreement between Ukraine and the Republic of Georgia on legal assistance and legal relations in civil and criminal cases (1995). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268_542#o55
Договір між Україною та Республікою Узбекистан про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860_013#o86	Agreement between Ukraine and the Republic of Uzbekistan on legal assistance and legal relations in civil and family matters (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860_013#o86
Закон України "Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року" № 2783-IX (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2783-20#Text	Law of Ukraine "On suspension of action and withdrawal from the Convention on legal assistance and legal relations in civil, family and criminal matters and the Protocol to the Convention on legal assistance and legal relations in civil, family and criminal matters of January 22, 1993" № 2783-IX (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2783-20#Text
Закон України "Про інвестиційну діяльність" № 1560-XII (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#n262	Law of Ukraine "On investment activity" № 1560-XII (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#n262
Закон України "Про міжнародне приватне право" № 2709-IV. (2005) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text	Law of Ukraine "On International Private Law" № 2709-IV. (2005) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text
Закон України "Про міжнародні договори України" № 1906-IV (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text	Law of Ukraine "On International Treaties of Ukraine" № 1906-IV (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text
Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (1993). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#o825	Convention on legal assistance and legal relations in civil, family and criminal matters (1993). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#o825
Конституція України № 254к/96-ВР (1996). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4194	Constitution of Ukraine № 254к/96-ВР (1996). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4194
Логвиненко М.Л. (2021). Природа міжнародного приватного права та його місце у правовій системі. <i>Актуальні проблеми політики</i> , 67, 163-167. https://doi.org/10.32837/app.v0i67.1167	Lohvynenko, M. L. (2021). The nature of International Private Law and its place in the legal system. <i>Actual problems of politics</i> , 67, Pp. 163-167. https://doi.org/10.32837/app.v0i67.1167
Пігарева, Г. І. (2017). Норми міжнародних договорів: особливості застосування в господарському судочинстві. <i>Право і суспільство</i> , (2). http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/2_2017/part_1/13.pdf С. 63-67	Pihareva, G. I. (2017). Norms of International Treaties: features of application in commercial litigation. <i>Law and society</i> , (2). http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/2_2017/part_1/13.pdf С. 63-67

Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 914/86/22 (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/11099791	Resolution of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Commercial Court of Cassation in the case № 914/86/22 (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/11099791
Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ "Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя" № 13 (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text	Resolution of the Plenum of the Higher Specialized Court of Ukraine on the consideration of civil and criminal cases "On the application of international treaties of Ukraine by the courts in the administration of justice" № 13 (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text
Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності (1992). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_076#Text	Agreement on the procedure for resolving disputes related to the implementation of economic activity (1992). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_076#Text
Чернега, В.М. (2023). Розвиток законодавства та науки Міжнародного приватного права за час функціонування однойменного закону. <i>Право і суспільство</i> , 2. Т. 2, 95-101. С. 97. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.15	Cherneha, V. M. (2023). Development of legislation and science of International private law during the operation of the law of the same name. <i>Law and society</i> , 2. Vol. 2, pp. 95-101. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.15
Якимчук, М. Ю. (2021). Джерела міжнародного приватного права: теоретико-правовий аспект. <i>Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право"</i> , 1(23), 1-13. http://lj.oa.edu.ua/articles/2021/n1/21ymytpa.pdf	Yakymchuk, M. Yu. (2021). Sources of International Private Law: theoretical and legal aspect. <i>Journal of the National University "Ostroh Academy". Law series</i> , 1(23), 1-13. http://lj.oa.edu.ua/articles/2021/n1/21ymytpa.pdf

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Тищенко Ю. Міжнародний договір у регулюванні відносин колізійного права. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 62-72. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)06](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)06)

Надійшла до редакції 20.07.2023.

Підписано до друку 03.08.2023.

Опубліковано онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)07
УДК 341.63:339.542

КРАВЦОВ Сергій,

к. ю. н., доцент кафедри цивільного судочинства,
арбітражу та міжнародного приватного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
ORCID: 0000-0002-8270-193X
s.o.kravtsov@nlu.edu.ua

KRAVTSOV Serhii,

PhD (Law), Associate Professor at the Department
of Civil Procedure, Arbitration and Private
International Law

Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine
ORCID: 0000-0002-8270-193X
s.o.kravtsov@nlu.edu.ua

ВІРТУАЛЬНИЙ АРБІТРАЖНИЙ РОЗГЛЯД ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ СПОРІВ

У системі альтернативних способів вирішення зовнішньоекономічних спорів ключове місце посідають форми проведення арбітражного розгляду. Диджиталізація багатьох сфер суспільного життя, зокрема порядку вирішення спорів, спонукає велику кількість інституційних арбітражних установ упроваджувати віртуальний розгляд як нагальну потребу для світової бізнес-спільноти. Основним питанням в цьому контексті є співвідношення між "безпосереднім" та "віртуальним" арбітражним розглядом. Мета статті – висвітлення результатів дослідження як законодавчого регулювання, так і правозастосовчої практики низки країн світу щодо "віртуального" арбітражного розгляду справи для можливого впровадження й подальшої уніфікації в українській правовій системі. Використано методи: структурно-логічного та системно-функціонального аналізу; порівняльно-правовий. Проаналізовано дефінітивну конструкцію "віртуальний арбітражний розгляд справи" крізь призму законодавчого регулювання багатьох країн світу. Виокремлюючи ключові проблемні питання українського законодавчого регулювання віртуального арбітражного розгляду справи, запропоновано шляхи вдосконалення цього процесуального інституту.

Ключові слова: віртуальний арбітражний розгляд, арбітраж, арбітражна угода, дистанційний розгляд, диджиталізація.

JEL Classification: F02, K33, K41.

VIRTUAL ARBITRATION OF FOREIGN ECONOMIC DISPUTES

In the system of alternative methods of resolving foreign economic disputes, forms of arbitration proceedings play a key role. The digitization of many spheres of social life, in particular the procedure for resolving disputes, prompts a large number of institutional arbitration institutions to implement virtual proceedings as an urgent need for the global business community. The main issue in this context is the relationship between "direct" and "virtual" arbitration. The purpose of the article is to highlight the results of the research of both legislative regulation and law enforcement practice of a number of countries of the world regarding "virtual" arbitration proceedings for possible implementation and further unification in the Ukrainian legal system. The methods used are: structural-logical and system-functional analysis; comparative legal. The definitive construction of "virtual arbitration proceedings" is analysed through the prism of legislative regulation of many countries of the world. Highlighting the key problematic issues of the Ukrainian legislative regulation of virtual arbitration proceedings, ways to improve this procedural institution are proposed.

Keywords: virtual arbitration proceedings, arbitration, arbitration agreement, remote proceedings, digitization.

Вступ.

Сучасне суспільство за останні десятиріччя зіткнулося з глобальною катастрофою – пандемія COVID-19. Ця трагедія світового масштабу

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

не тільки забрала життя мільйонів людей¹, а й мала суттєві соціально-економічні наслідки, передусім значне зниження розвитку малого та середнього бізнесу, що призвело до суттєвих збитків у цьому сегменті економіки. Для можливості подальшого функціонування великої кількості як великих промислових підприємств, так і підприємств з надання послуг довелося радикально переосмислити організацію роботи, зокрема перемістивши міжособистісне спілкування у цифрову площину.

Така тенденція торкнулась і сфери надання юридичних послуг, оскільки саме міжособистісні контакти між людьми були і залишаються фундаментальною основою в цій галузі. У цьому логічному ланцюжку надання юридичних послуг врегулювання спорів, зокрема й у міжнародному комерційному арбітражі, завжди відіграє конститутивну роль, тож перехід до цифрової комунікації має забезпечити безперешкодне ефективне надання таких послуг. Що стосується саме врегулювання зовнішньоекономічних спорів шляхом арбітражу, то у цій сфері впроваджуються дві ключові видозміни:

по-перше, надання можливості сторонам брати участь в розгляді власних спорів у режимі "віртуальних слухань" через спеціальні платформи, що надають послуги з відеоконференцзв'язку (*Zoom, Cisco Webex and Microsoft Teams*), стало звичайним явищем (*Gary Born, 2020, с. 138*). Така дефініція має семантичну природу, оскільки певні науковці визначають цю процедуру саме як "дистанційне слухання" (*Maxi Scherer, 2020, с. 422*);

по-друге, дедалі частіше обговорюється питання про можливість існування міжнародного комерційного арбітражу в безпаперовій формі чи "Зеленого арбітражу", в межах якого весь документообіг (чи більша його частина) буде здійснюватися через Інтернет без використання друкованих екземплярів.

Саме кризь призму цих реформаторських подій аналізуватимуться перспективи впровадження онлайн арбітражу як сучасного тренду в системі альтернативних способів вирішення спорів.

Міжнародний комерційний арбітраж в Україні в останні роки зазнає суттєвих змін, а негативні чинники, зокрема пандемія та повномасштабне вторгнення країни-терориста, стали каталізаторами унеможливлення нормального функціонування арбітражного розгляду в Україні і підвищення рівня арбітражу як дієвого механізму вирішення спорів з іноземним елементом. Тому впровадження та удосконалення арбітражного віртуального розгляду є привабливою передумовою для розвитку зовнішньоекономічних відносин.

У статті проаналізовано здебільшого нормативно-правове регулювання об'єкта наукового дослідження в багатьох країнах світу. Крім того, аналіз наукових підходів закордонних і вітчизняних науковців (Ю. Притика,

¹ За офіційними даними Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, станом на 12.04.2023 р. кількість летальних випадків від пандемії становить 6 897 025 осіб (<https://covid19.who.int>).

В. Полатай та інші) дають підстави зафіксувати намагання розкрити цю проблематику, але постійні зміни, що відбуваються у світі, є наслідком недостатнього її висвітлення. Так, Ю. Притика є прихильником більш традиційного підходу щодо правової природи віртуального арбітражного розгляду, визначається її похідною від природи класичного арбітражу (Ю. Притика, 2018, с. 186). Своєю чергою В. Полатай, розкриваючи особливості онлайн арбітражу, має більш скептичні погляди на це питання, наголошуючи, що хоча онлайн арбітраж і може стати правовим механізмом подолання корупції, але все ж не можливо перевести розгляд усіх спорів в онлайн у зв'язку з нагальною потребою застосування традиційного розгляду справи (В. Полатай, 2017, с. 35).

Метою статті є висвітлення результатів дослідження сучасних світових практик арбітражного віртуального розгляду справи.

Використано методи структурно-логічного та системно-функціонального аналізу під час дослідження законодавчого регулювання віртуального розгляду справи. Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу правозастосовної практики національних судів.

1. Нормативно-правове регулювання арбітражного "віртуального" розгляду справи.

Одним з загальнотеоретичних питань, що постає під час аналізу арбітражного "віртуального розгляду" спорів, є його відповідність загальноприйнятій дефініції "розгляд справи" за змістовним наповненням і за формою вираження. Протягом 2021–2022 рр. Міжнародна Рада з комерційного арбітражу (*ICCA*) провела опитування респондентів з багатьох країн світу в рамках проекту "Чи існує право на безпосередній розгляд у міжнародному комерційному арбітражі?", за результатами якого оприлюднені національні звіти. Аналіз цих звітів дає підстави вважати, що, попри намагання міжнародної спільноти уніфікувати ті чи інші питання, що стосуються арбітражу, розуміння дефінітивної конструкції "віртуальний розгляд" дещо різниться в національних законодавствах і правозастосовній практиці. У Звіті Швейцарії зазначається, що під "розглядом справи" розуміється судові засідання, яке проводиться з метою вирішення питань факту, процедури та права, включаючи показання свідків і пояснень сторін. Отже, в цьому випадку відсутня будь-яка конкретизація форми проведення розгляду справи – з безпосередньою присутністю чи ні (*Paolo Marzolini, Daniel Durante*).

Разом з тим, як зазначається у Звіті Австралії, тлумачення процесуальних норм "потенційно виключає" право на безпосередній розгляд справи (*Lucy Martinez and Jay Tseng*). Таке твердження знаходить своє відображення у рішенні Федерального Суду Австралії, відповідно до якого встановлено, що участь свідків і сторін арбітражного розгляду в режимі відеоконференцзв'язку є проявом процесуальної

справедливості щодо всіх учасників спору і таким чином не може слугувати підставою для відмови у визнанні та приведенні до виконання арбітражного рішення (*International Relief and Development Inc v Ladu*, 2013).

Досить цікавий погляд викладено у норвезькому Звіті. Так, щодо сучасних видозмін правового регулювання арбітражного розгляду автори зауважують, що співвідношення між "безпосереднім" і "віртуальним" арбітражними розглядами є не чітко визначеним (*Ola O. Nisja and Per Aleksander Tonnessen*). З одного боку, норвезькі правники вважають, що арбітраж (міжнародний чи внутрішній) історично розглядався як продовження судового розгляду, і коли це питання поставало під час арбітражного розгляду, воно визначалося як невіддільна частина цивільного процесу Норвегії, відповідно на нього мають розповсюджуватися всі гарантії, які передбачені у ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини й основоположних свобод (*Geir WOXHOLTH, Voldgift, 2013, с. 612*). Крім того, у ст. 26 Закону Норвегії "Про арбітраж" передбачається, що обидві сторони повинні бути повідомлені належним чином щодо будь-якого усного слухання справи та про будь-які зустрічі, на яких сторони мають бути присутніми (*Act No. 25 relating to Arbitration, 2004, 14 May*). Вживані термінологічні конструкції у своїй сукупності можна розуміти як безпосередність арбітражного розгляду з фізичною присутністю учасників спору. З іншого боку, відповідно до ст. 21 Закону Норвегії "Про арбітраж" арбітражний суд проводить арбітражний розгляд таким чином, як він вважатиме за доцільне, з урахуванням обмежень, встановлених арбітражною угодою та нормами цього Закону. А в ст. 13-1 Закону Норвегії "Про спори" перевага надається дистанційним зустрічам (*distance meeting*), хоча із застереження щодо сумісного вираження волі сторін спору (*Act relating to mediation and procedure in civil disputes (The Dispute Act)*).

Українське законодавство, що регламентує арбітражний розгляд справи в останні роки, також зазнало чималих змін, підставами виникнення яких була не тільки пандемія (як це вбачалося під час аналізу правового регулювання інших країн), а й повномасштабне вторгнення країни-агресора на територію незалежної України. Так, у ст. 42 Регламенту МКАС при ТТП України передбачено, що за умови дотримання положень Закону України "Про міжнародний комерційний арбітраж" і загальних засад арбітражного розгляду, передбачених цим Регламентом, сторони можуть на власний розсуд домовитись про процедуру розгляду справи складом Арбітражного суду. Попри надання переваги думці сторін спору, відповідно до ст. 43 Регламенту за умови дотримання будь-якої іншої угоди сторін склад Арбітражного суду приймає рішення: проводити усне слухання справи для подання доказів або для усних дебатов чи здійснити розгляд тільки на підставі документів та інших матеріалів. Однак, крім випадку, коли сторони домовилися не проводити усного слухання, склад Арбітражного суду

повинен провести таке слухання на відповідній стадії розгляду, *якщо про це просить будь-яка зі сторін*. Склад Арбітражного суду має усі повноваження щодо встановлення порядку проведення усних слухань, включаючи дату, тривалість, форму, зміст, процедуру, кінцеві строки та місце, а також щодо форми проведення усних слухань (очно, онлайн або у комбінований спосіб).

Аналіз таких норм свідчить, що український арбітраж у контексті вибору способу арбітражного розгляду є досить гнучким, і відсутність будь-яких імперативних приписів не може надавати сторонам спору можливість оскарження арбітражного рішення, яке буде ухвалено за результатами різних форм "усного слухання" справи.

Правозастосовна практика України переконує нас у протилежному: повноваження Арбітражного суду певною мірою може вступати в суперечність з позицією учасників спору. Так, заперечуючи проти задоволення клопотання про визнання та надання дозволу на виконання рішення Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України від 30 липня 2021 р. у справі № 134/2020, відповідачі зазначали про неналежність повідомлення їх про арбітражний розгляд. Свої доводи вони мотивували тим, що Арбітражний суд постановив ухвалу щодо зміни процесуального графіка та деяких інших аспектів ведення справи, зазначивши, що остаточна форма проведення усного слухання (очно, через відеоконференцію або гібридна) буде визначена складом Арбітражного суду пізніше з урахуванням, зокрема епідеміологічної ситуації та введених карантинних заходів. Склад Арбітражного суду також висловив позицію про наявність у нього повноважень для проведення усних слухань у режимі відеоконференції. Заперечуючи проти такої форми проведення арбітражного розгляду, відповідачі наполягали на необхідності проведення саме очного усного розгляду справи. Попри висловлення незгоди однією з сторін арбітражного розгляду, секретаріат МКАС надіслав сторонам листа засобами електронної пошти з підтвердженням, що засідання відбудеться в режимі відеоконференції. Такі доводи не знайшли підтримки й під час розгляду зазначеного клопотання в Київському апеляційному суді та Касаційному цивільному суді, які одноставно дійшли висновку, що арбітражний суд надав оцінку щодо наявності в нього компетенції розглядати справу та проводити арбітражне засідання в порядку відеоконференції, зазначивши, що регламент МКАС та Закон України "Про міжнародний комерційний арбітраж" наділяють арбітражний суд широкими повноваженнями щодо порядку проведення арбітражного розгляду для найбільшої його ефективності, а тлумачення положень ст. 42 Регламенту дає підстави для висновку, що проведення слухань шляхом відеоконференції не позбавляє сторону можливості повноцінно викласти свою позицію і не призводить до порушення принципу змагальності, автономії волі

сторін та інших засад арбітражного розгляду. Тож арбітражний суд указав, що зазначений формат арбітражного розгляду сприятиме ефективному вирішенню спору в умовах пандемії з дотриманням усіх процесуальних прав сторін.

Установивши, що відповідач отримав процесуальний документ суду про призначення арбітражного розгляду, а незгода учасника справи з форматом проведення арбітражного засідання (відеоконференція) не свідчить про неналежне його повідомлення про арбітражний розгляд та порушення арбітражної процедури, суд першої інстанції зробив правильний висновок, що зазначені доводи боржника не є підставою для скасування арбітражного рішення чи відмови у його визнанні (*Постанова Касаційного цивільного суду від 04.08.2022 р. у справі № 824/217/21, 2022*).

2. Використання віртуальних розглядів арбітражними інституціями.

Для повного дослідження форм арбітражного розгляду вважаємо за необхідне звернути увагу на діяльність арбітражних інституцій і з'ясувати, як вони підходять до вирішення такого питання. Результати діяльності постійно діючих інституційних арбітражів знаходить своє відображення у їх звітах чи розробці ними низки правил (регламентів), які стають обов'язковими для застосування, якщо сторони спору обирають той чи інший арбітраж.

2.1. Міжнародна Торгова Палата.

Так, Міжнародною Торговою Палатою 9 квітня 2020 р. оприлюднені Керівні положення щодо можливих заходів, направлених на зменшення наслідків пандемії (далі – керівні Положення МТП 2020 р.) (*Guidance Note on Possible Measures Aimed at Mitigating the Effects of the COVID-19 Pandemic, ICC International Chamber of Commerce, 2020*). У Керівних положеннях МТП 2020 р. розтлумачено, що можливість заслухати учасників арбітражного розгляду в контексті ст. 25(2) Арбітражного регламенту Міжнародної Торгової Палати (*Rules of Arbitration of the International Chamber of Commerce, 2017*) після розгляду всіх можливих клопотань і пред'явлення всіх необхідних доказів варто розуміти як безпосередню участь сторін спору, так і використання спеціальних технічних засобів для прийняття участі в "усному розгляді". Тож вирішення питання про можливість проведення розгляду справи в режимі відеоконференції має вирішуватися складом арбітражного суду в кожному випадку окремо з урахуванням усіх аспектів. І акцентуючи на визначенні дефініції "розгляд справи" Керівні положення МПТ 2020 р., визначають її як "живий, змагальний обмін між сторонами", який не обов'язково повинен бути безпосереднім.

2.2. Королівський Інститут арбітрів.

У 2020 р. Королівський Інститут арбітрів прийняв Типове Положення щодо дистанційного врегулювання спорів, яке враховувало сучасні рекомендації урядових та інших арбітражних установ у період пандемії COVID-19 або інших обставин, які б унеможливили проведення безпосередніх контактів сторін арбітражного розгляду. У Типових положеннях розкривається суть "дистанційного врегулювання спорів" крізь призму саме відео- та аудіоконференцій, хоча водночас передбачається, що такі форми проведення арбітражного розгляду є лише частиною цієї дефініції (*Guidance Note on Remote Dispute Resolution Proceedings*). Королівський Інститут арбітрів закликає сторони спору передусім використовувати комбіновані відео- або аудіоконференції, оскільки вони є більш ефективним засобом для врегулювання спорів у разі, коли розгляд справи з фізичною присутністю скасовується чи відкладається. Попри стрімкі трансформації "світового клімату" і виокремлення онлайн-технологій як рушійної сили подальшого розвитку різноманітних сфер життя, зазначені Типові положення мають певні застереження, що стосуються дистанційного арбітражного розгляду. Так, через наявність різноманітного законодавчого регулювання й тлумачення застосування норм щодо можливості дистанційного розгляду в деяких країнах світу, в яких відповідно виникатиме питання щодо визнання та виконання такого арбітражного рішення, може ставитись під сумнів можливість обрання такої форми проведення арбітражного розгляду. І хоча цифрові технології стають більш визнаним комерційним та правовим інструментом, виокремлюються такі застереження:

- сторони спору мають усвідомлювати наслідки застосування дистанційного формату проведення арбітражного розгляду через наявність ризику скасування арбітражного рішення або відмови у його визнанні та виконанні;
- сторонам спору рекомендується зберігати оригінали документів, які містять підписи уповноважених осіб у паперовому вигляді. Це стосується як первісних документів (позов, договір, арбітражна угода тощо), так і всіх процесуальних документів, які за можливості можна отримати в арбітражі.

2.3. Бельгійський центр арбітражу та медіації (CEPANI).

Досить цікавим й дещо гнучким є погляд, що висвітлено у Звіті Бельгійського центру арбітражу та медіації "Усний розгляд під час COVID-19" (*Oral hearings in times of COVID-19, 2020*). Гнучкість полягає в тому, що, попри відсутність чіткої законодавчої регламентації щодо форм проведення арбітражного розгляду, у Звіті наведено поради для сторін спору та арбітрів щодо можливості вибору різноманітних варіацій розгляду справ при повному дотриманні права кожного бути заслуханим:

дійсність. Не варто автоматично відкладати безпосередній розгляд справи для надання учасникам спору можливості бути фізично присутніми, оскільки віртуальні слухання здебільшого можуть вважатися дійсною альтернативою безпосереднім;

варіативність. Арбітражний розгляд не обов'язково повинен відбуватися виключно з безпосередньою участю учасників справи або виключно бути віртуальним. Застосування комбінованих форм арбітражного розгляду дасть змогу ефективніше й швидше вирішити спір;

можливість подання доказів. Якщо під час розгляду справи одна зі сторін виявить бажання продемонструвати арбітрам той чи інший доказ, який є в паперовому вигляді, то завдяки наявності такої функції віртуального розгляду, як спільне використання екрані та відображення таких доказів це дозволить переконатися, що арбітрам наданий саме той доказ, на який звертає увагу сторона;

чіткі та детальні процедурні правила. Склад арбітражного суду під час прийняття рішення про проведення дистанційного (віртуального) розгляду справи має чітко і зрозуміло визначити як організаційні (перевірка наявності технічної можливості, стійкий інтернет-зв'язок тощо), так і процесуальні аспекти задля запобігання виникнення проблемних питань.

2.4. Гонконзький міжнародний арбітражний центр (HKIAC).

Китай як одна з перших країн у світі, що відчув на собі наслідки пандемії, спромігся все-таки залишатися флагманом арбітражного врегулювання спорів у країнах Азії, а також в усьому світі. Так, Гонконзький міжнародний арбітражний центр видав Керівні Положення щодо віртуального розгляду, які є результатом власного багаторічного досвіду щодо забезпечення безперешкодного розгляду зовнішньоекономічних спорів і можуть застосовуватися до арбітражних розглядів повністю або частково віртуальних (*HKIAC Guidelines For Virtual Hearings*). У цих Керівних положеннях визначено п'ять основних послуг, які забезпечуватимуть проведення віртуальних арбітражних засідань:

- проведення відеоконференцій;
- проведення аудіоконференцій;
- електронний порядок направлення та приєднання їх до матеріалів справи;
- послуги зі складання стенографічних звітів;
- послуги щодо усного перекладу.

2.5. Віденський міжнародний арбітражний центр (*Vienna International Arbitral Centre*).

Для дослідження дефініції "віртуальний розгляд" в країнах континентальної Європи важливо надати аналіз Віденського Протоколу 2020 р. (Перелік передумов дистанційного розгляду), який роз-

роблений та оприлюднений Віденським міжнародним арбітражним центром та є керівними правилами для арбітрів і сторін спору щодо визначення того, чи є дистанційний розгляд справи доречним у конкретних обставинах (*The Vienna Protocol – A Practical Checklist for Remote Hearings*).

Обґрунтовуючи необхідність застосування Віденського Протоколу 2020 р., розробники зауважують, що ситуація з пандемією поставила сторони спору та арбітрів в умови, за яких вони вимушені шукати альтернативні форми безпосередньому арбітражному розгляду.

У тексті Віденського Протоколу 2020 р. зауважується, що через відсутність дозвільних та забороняючих норм щодо дистанційного розгляду в багатьох країнах світу за наявності лише абстрактного нормативного регулювання необхідно:

- розглянути питання про те, чи загалом допустимий дистанційний розгляд відповідно до закону місця проведення арбітражного розгляду та застосовних регламентів (якщо такі є);
- розглянути питання щодо виникнення потенційних проблем правозастосування під час дистанційного розгляду;
- у разі встановлення допустимості дистанційного розгляду розглянути питання доцільності призначення такої форми проведення розгляду спору в кожному конкретному випадку.

Як і більшість арбітражних регламентів, Арбітражний регламент Віденського міжнародного арбітражного центру 2021 р. не містить чіткої норми щодо визначення та можливості вибору сторонами чи арбітражем чіткого виду арбітражного розгляду. У ст. 30 (1) Арбітражного регламенту 2021 р. передбачається, що: "...якщо сторони не домовились про інше, арбітражний суд ухвалює рішення щодо того, чи буде арбітражне провадження здійснюватися усно чи письмово. Якщо сторонами не було виключено усне слухання, на прохання однієї з сторін арбітражний суд повинен провести таке слухання на відповідній стадії розгляду. З огляду на позиції сторін та конкретні обставини справи, арбітражний суд може прийняти рішення про проведення усного слухання за особистою присутністю сторін або за допомогою інших засобів. Сторони в будь-якому випадку повинні мати можливість ознайомитися з клопотаннями та поясненнями інших сторін та викласти суду свою позицію щодо них, а також щодо доказів" (*Арбітражний регламент Віденського міжнародного арбітражного центру*).

Отже, у цій нормі особлива увага зосереджується саме на можливості проведення "усного слухання", яке за своєю квінтесенцією наділене всіма ознаками дистанційного розгляду. Таке твердження прямо узгоджується зі ст. 28 Арбітражного регламенту 2021 р., відповідно до якої "арбітражний суд має здійснювати арбітражний розгляд ефективно та з найменшими витратами відповідно до Віденських правил та угоди сторін, а в усьому іншому – на власний розсуд". Адже

саме ці ознаки розгляду спору більшою мірою притаманні саме дистанційній, аніж безпосередній формі.

Попри таке диджитал-забарвлення арбітражного розгляду, на наш погляд, залишається все-таки невирішеним питання щодо врахування суб'єктивної думки сторін спору щодо можливості проведення дистанційного розгляду та співвідношення дискреційних повноважень арбітражу з "автономією волі" сторін спору.

Відповідь на ці два питання представлена у Рішенні Верховного Суду Австрії 2020 р. Так, арбітражний розгляд у цій справі проводився у Віденському міжнародному арбітражному центрі. У січні 2020 р. за клопотанням позивачів розгляд справи був відкладений на 15 квітня 2020 р., але через ковідні обмеження арбітрами в режимі відеозустрічі зі сторонами запропоновано проведення розгляду справи з використанням технічних засобів. Сторони спору заперечували проти проведення розгляду справи в такому форматі, подавши відповідні заперечення та прохання відкласти його на більш пізніший строк. Арбітражний суд за 7 днів до проведення слухання відмовив у задоволенні таких заперечень і вирішив, що все-таки розгляд справи буде відбуватися саме в режимі віртуального слухання. Після розгляду справи сторони, висунувши клопотання про скасування арбітражного рішення, стверджували, що відбулося несправедливе проведення розгляду справи з порушенням процесуальних гарантій і нерівне ставлення до сторін через проведення віртуального розгляду справи і унеможливлення підготуватися до судового засідання. Усі доводи зводились до того, що проведення арбітражного розгляду в режимі відеоконференції не відповідало європейським принципам щодо справедливого судового розгляду, відповідно відбулося порушення ст. 6 ЄКПЛ. До того ж сторона відповідача стверджувала, що під час віртуальних слухань неможливо встановити достеменно, якими документами будуть користуватися свідки та чи може бути на них здійснений вплив з боку третіх осіб. Верховний Суд Австрії, відхиляючи всі заперечення відповідача, зауважив, що:

- арбітражний суд наділений широкими дискреційними повноваженнями щодо управління арбітражним розглядом;
- справедливе й неупереджене ставлення до сторін спору не означає, що обидві сторони рівною мірою зобов'язані приймати участь під час розгляду справи, а лише те, що вони повинні мати справедливую потенційну можливість зробити це. Через те, що сторони були попереджені за 4 місяці до початку проведення судового засідання, то відповідно в них було достатньо часу для того, щоб підготуватися до нього;
- відеоконференція є загальновизнаним та широко поширеним інструментом проведення як арбітражних, так і державних розглядів, особливо під час пандемії. Отже, проведення віртуального слухання

через відеоконференцію не порушує ст. 6 ЄКПЛ, оскільки має елементи права на доступ до суду, яке тісно пов'язане з правом на ефективний правовий захист;

- віртуальне слухання, що проводиться через відеоконференцію, може заощадити кошти та час, що сприятиме зміцненню правопорядку та водночас зможе забезпечити здійснення справедливої судового розгляду. Зокрема під час пандемії технологія відеоконференцій дає можливість гармонійно поєднувати право сторін на ефективне відправлення правосуддя й право бути заслуханим, що також є проявом верховенства права (*Oberster Gerichtshof in Republik Österreich, 18 ONc 3/20s-2, 2020*).

2.6. Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України.

Тенденції диджиталізації, зокрема й можливості впровадження віртуальних арбітражних розглядів в Україні, знайшли своє відображення у щорічному Звіті "Діяльність ICAC 2020", відповідно до якого передбачалося, що у 2020 р. міжнародний арбітраж у всьому світі пережив стрімку і всеохоплюючу інтеграцію технологій у процес арбітрування спорів. Пандемія за кілька місяців змусила арбітраж впровадити зміни, які, за інших обставин, еволюційно впроваджувалися б роками. Хоча і арбітри, і сторони вбачають не тільки переваги, але й ускладнення від обмежених можливостей проведення очних слухань, пандемія, беззаперечно, змінила арбітражні інститути і процес арбітрування спорів.

2020 рік став потужним поштовхом до змін і для роботи ICAC. Хоча арбітраж – дуже гнучкий формат вирішення спорів, його процедури все ж мають бути бездоганно врегульовані. Тому розроблено і схвалено зміни до Регламентів ICAC і UMAC, які врегулювали розширене використання технологій під час віддаленого арбітражного розгляду, зокрема:

- закріплено право Арбітражного суду встановлювати порядок проведення усних слухань, зокрема форму їх проведення (очно, онлайн або комбіновано);
- передбачено обов'язкове направлення сторонами документів у електронній формі;
- визначено момент отримання арбітражними інституціями електронних повідомлень сторін.

Крім зазначених нововведень, низку положень Регламенту ICAC було вдосконалено. Вжито ряд підготовчих кроків для переходу до 100 % диджиталізації арбітражного розгляду (*Річний Звіт ICAC 2020 – 24 сторінки найактуальнішої інформації про розвиток міжнародного арбітражу в Україні і світі*).

На початку 2022 р. війна в Україні внесла корективи в життя кожного українця – внаслідок масового бомбардування міст і селищ зупинили роботу підприємства будь-якої форми власності. Діяльність МКАС при ТТП України не стала винятком, але, розуміючи нагальну потребу в подальшому розвитку і необхідності розгляду справ, прийнято рішення про відновлення його роботи. В інформаційному просторі оприлюднено про те, що до усунення обставин, які в умовах воєнної агресії проти України зумовлюють загрозу життю, здоров'ю та безпеці учасників арбітражного процесу та арбітрів, усні слухання справ здійснюються з використанням систем відеоконференцз'язку. Крім того, зазначалося, що час, упродовж якого в Україні діятиме режим воєнного стану, не буде зараховано до загального строку арбітражного розгляду справи, встановленого ст. 38 Регламентів ІКАС та УМАС (*ВАЖЛИВА ІНФОРМАЦІЯ щодо роботи ІКАС та УМАС України протягом режиму воєнного стану*).

Практична реалізація нормативного закріплення форм арбітражного розгляду в українській правозастосовній практиці на сьогоднішній день є проарбітражною, з визнанням, як і Верховний Суд Австрії, дискреції арбітражного суду щодо визначення арбітражної процедури. Так, відмовляючи в задоволенні клопотання про скасування рішення міжнародного комерційного арбітражу, Київський апеляційний суд (далі – Касаційний цивільний суд) зауважує, що усне слухання є складовою всього арбітражного розгляду, в межах якого сторони подають письмові документи, зокрема, відзив на позовну заяву. Своєю чергою, заявник помилково ототожнив поняття арбітражного розгляду та усного слухання, посилаючись на те, що розгляд справи Арбітражним судом здійснено без його, заявника, належного повідомлення (*Ухвала Київського апеляційного суду у справі № 824/75/21, 25.06.2021 р.*).

Висновки.

За підсумками аналізу діяльності українського арбітражу можна зробити висновок, що, попри досить неоднозначне регулювання форм арбітражного розгляду, основний вектор обраний правильно – це надання всім учасникам арбітражного розгляду можливості використовувати сучасні онлайн-технології для проведення ефективного та неупередженого розгляду спору. Але все ж таки недосконалість Закону України "Про міжнародний комерційний арбітраж" (розділ V) та Регламенту МКАС при ТТП України може спричиняти у майбутньому випадки скасування або відмову у визнанні та приведенні у виконання арбітражних рішень, які є результатами віртуальних розглядів. В такому контексті вважаємо за необхідне врахувати досвід не тільки провідних арбітражних інституцій, а й правозастосовну діяльність національних судів багатьох країн світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Gary Born et al., "Empirical Study of Experiences with Remote Hearings: A Survey of Users' Views," in <i>International Arbitration and the COVID-19 Revolution</i> , pp. 137-150	Gary Born et al., "Empirical Study of Experiences with Remote Hearings: A Survey of Users' Views", in <i>International Arbitration and the COVID-19 Revolution</i> , (pp. 137-150)
Maxi Scherer, 'Remote Hearings in International Arbitration: An Analytical Framework', (2020), 37, <i>Journal of International Arbitration</i> , Issue 4, pp. 407-448, https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Journal+of+International+Arbitration/37.4/JOIA2020020	Maxi Scherer, "Remote Hearings in International Arbitration: An Analytical Framework", (2020), <i>Journal of International Arbitration</i> , 37, Issue 4, pp. 407-448. https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Journal+of+International+Arbitration/37.4/JOIA2020020
Притика, Ю. Д. Онлайн-арбітраж: поняття, ознаки та перспективи впровадження в Україні. Ю. Д. Притика, Вісник Національної Академії правових наук України: зб. науков. праць. 2018. № 3. С. 186-196	Prytyka, Ju. D. (2018). Online arbitration: concepts, features and prospects of implementation in Ukraine. <i>Visnyk Nacional'noi' Akademii' pravovyh nauk Ukrainy. Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine</i> , 3, 186-196
Полатай В. Ю. Електронний арбітраж. В. Ю. Полатай. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 22-35	Polataj, V. Ju. (2017). Electronic arbitration. <i>Legal scientific electronic journal</i> , 6, 22-35
Paolo Marzolini, Daniel Durante. "Switzerland: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Switzerland-Right-To-A-Physical-Hearing-Report.pdf	Paolo, Marzolini, Daniel Durante. "Switzerland: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Switzerland-Right-To-A-Physical-Hearing-Report.pdf
See Lucy Martinez and Jay Tseng, "Australia: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Australia-Right-to-a-Physical-Hearing-Report-October%202022.pdf	See, Lucy Martinez and Jay Tseng, "Australia: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Australia-Right-to-a-Physical-Hearing-Report-October%202022.pdf
International Relief and Development Inc v Ladu (2013) FCA 1216 https://jade.io/article/306029	International Relief and Development Inc v Ladu (2013). FCA 1216 https://jade.io/article/306029
<i>Oberster Gerichtshof in Republik Österreich, 18 ONC 3/20s-2, 2020; https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Justiz/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000.pdf</i>	<i>Oberster Gerichtshof in Republik Österreich, 18 ONC 3/20s-2, 2020; https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Justiz/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000.pdf</i>
Ola O. Nisja and Per Aleksander Tonnessen, "Norway: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Norway-Right-to-a-Physical-Hearing-Report.pdf	Ola, O. Nisja and Per Aleksander Tonnessen, "Norway: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration?," ICCA Projects https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/Norway-Right-to-a-Physical-Hearing-Report.pdf
Geir WOXHOLTH, Voldgift, 1st edn. (Gyldendal Norsk Forlag AS 2013) p. 612	Geir WOXHOLTH, Voldgift, 1st edn. (Gyldendal Norsk Forlag AS 2013) p. 612

Act of 14 May 2004 No. 25 relating to Arbitration https://www.newyorkconvention.org/11165/web/files/document/2/1/21101.pdf	Act of 14 May 2004 No. 25 relating to Arbitration https://www.newyorkconvention.org/11165/web/files/document/2/1/21101.pdf
Act relating to mediation and procedure in civil disputes (The Dispute Act) https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-06-17-90/*	Act relating to mediation and procedure in civil disputes (The Dispute Act) https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-06-17-90/*
Постанова Касаційного цивільного суду від 04.08.2022 р. у справі № 824/217/21 https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693664	Resolution of the Civil Court of Cassation dated August 4, 2022 in the case № 824/217/21 https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693664
Guidance Note on Possible Measures Aimed at Mitigating the Effects of the COVID-19 Pandemic, ICC International Chamber of Commerce, April 2020, available at https://iccwbo.org/publication/icc-guidance-note-on-possible-measures-aimed-at-mitigating-the-effects-of-the-covid-19-pandemic	Guidance Note on Possible Measures Aimed at Mitigating the Effects of the COVID-19 Pandemic, ICC International Chamber of Commerce, April 2020, available at https://iccwbo.org/publication/icc-guidance-note-on-possible-measures-aimed-at-mitigating-the-effects-of-the-covid-19-pandemic
Rules of Arbitration of the International Chamber of Commerce, in force as from 1 March 2017 https://library.iccwbo.org/content/dr/RULES/RULE_ARB_2017_EN_25.htm?l1=Rules&l2=Arbitration+Rules	Rules of Arbitration of the International Chamber of Commerce, in force as from 1 March 2017 https://library.iccwbo.org/content/dr/RULES/RULE_ARB_2017_EN_25.htm?l1=Rules&l2=Arbitration+Rules
Guidance Note on Remote Dispute Resolution Proceedings https://www.ciarb.org/media/8967/remote-hearings-guidance-note.pdf	Guidance Note on Remote Dispute Resolution Proceedings https://www.ciarb.org/media/8967/remote-hearings-guidance-note.pdf
Oral hearings in times of COVID-19 https://www.cepani.be/wp-content/uploads/2020/06/Newsletter-May-June-2020-12-06-2020_250790_1.pdf	Oral hearings in times of COVID-19 https://www.cepani.be/wp-content/uploads/2020/06/Newsletter-May-June-2020-12-06-2020_250790_1.pdf
HKIAC Guidelines For Virtual Hearings https://www.hkiac.org/sites/default/files/ck_filebrowser/PDF/services/HKIAC%20Guidelines%20for%20Virtual%20Hearings.pdf	HKIAC Guidelines For Virtual Hearings https://www.hkiac.org/sites/default/files/ck_filebrowser/PDF/services/HKIAC%20Guidelines%20for%20Virtual%20Hearings.pdf
The Vienna Protocol – A Practical Checklist for Remote Hearings https://www.viac.eu/images/documents/The_Vienna_Protocol_-_A_Practical_Checklist_for_Remote_Hearings_FINAL.pdf	The Vienna Protocol – A Practical Checklist for Remote Hearings https://www.viac.eu/images/documents/The_Vienna_Protocol_-_A_Practical_Checklist_for_Remote_Hearings_FINAL.pdf
Арбітражний регламент Віденського міжнародного арбітражного центру https://www.viac.eu/images/documents/vienna_rules/АРБИТРАЖНИЙ РЕГЛАМЕНТ ТА РЕГЛАМЕНТ_3 МЕДІАЦІЇ_ОН.pdf	<i>Arbitration Rules of the Vienna International Arbitration Centre</i> https://www.viac.eu/images/documents/vienna_rules/АРБИТРАЖНИЙ РЕГЛАМЕНТ ТА РЕГЛАМЕНТ_3 МЕДІАЦІЇ_ОН.pdf
<i>Oberster Gerichtshof in Republik Österreich</i> , 18 ONc 3/20s-2. (2020). https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Justiz/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000/JJT_20200723_OGH0002_018ONC0003_20S0000_000.pdf	<i>Oberster Gerichtshof in Republik Österreich</i> , 18 ONc 3/20s-2. (2020). https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Justiz/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000/JJT_20200723_OGH0002_018ONC00003_20S0000_000.pdf

Річний Звіт ICAC 2020 – 24 сторінки найактуальнішої інформації про розвиток міжнародного арбітражу в Україні і світі https://icac.org.ua/novyny-ta-publikatsiyi/richnyj-zvit-icac-2020-24-storinky-najaktualnishoyi-informatsiyi-pro-rozvytok-mizhnarodnogo-arbitrazhu-v-ukrayini-i-sviti	<i>ICAC Annual Report 2020 – 24 pages of the most up-to-date information on the development of international arbitration in Ukraine and the world</i> https://icac.org.ua/novyny-ta-publikatsiyi/richnyj-zvit-icac-2020-24-storinky-najaktualnishoyi-informatsiyi-pro-rozvytok-mizhnarodnogo-arbitrazhu-v-ukrayini-i-sviti
ВАЖЛИВА ІНФОРМАЦІЯ щодо роботи ICAC та UMAC України протягом режиму воєнного стану https://icac.org.ua/novyny-ta-publikatsiyi/vazhlyva-informatsiya-shhodo-roboty-mkas-ta-mak-pry-tpp-ukrayiny-protyagom-rezhymu-voyennogo-stanu	<i>IMPORTANT INFORMATION regarding the work of ICAC and UMAC of Ukraine during the martial law regime</i> https://icac.org.ua/novyny-ta-publikatsiyi/vazhlyva-informatsiya-shhodo-roboty-mkas-ta-mak-pry-tpp-ukrayiny-protyagom-rezhymu-voyennogo-stanu
Ухвала Київського апеляційного суду від 25.06.2021 року у справі № 824/75/21 https://reyestr.court.gov.ua/Review/97910473	<i>Decision of the Kyiv Court of Appeals dated June 25, 2021 in the case № 824/75/21</i> https://reyestr.court.gov.ua/Review/97910473

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Кравцов С. Віртуальний арбітражний розгляд зовнішньоекономічних спорів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 73-87. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)07](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)07)

Надійшла до редакції 28.04.2023.

Прийнято до друку 20.06.2023.

Опубліковано онлайн 03.09.2023.

ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ ПРАВО

DOI: 10.31617/3.2023(129)08
УДК 341.24:061.1ЄС

МАЙДАНИК Любов,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри інтелектуальної
власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

вул. Юрія Іллєнка, 36/1, м. Київ, 02000, Україна
ORCID: 0000-0002-1794-4513
Liubov_maidanyk@knu.ua

MAIDANYK Liubov,

PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Intellectual Property and Information Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv

36/1, Yuriia Illienka St., Kyiv, 02000, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1794-4513
Liubov_maidanyk@knu.ua

ПРАВО СЛІДУВАННЯ: НАБЛИЖЕННЯ ДО ACQUIS ЄС

Зміни до права слідування у авторському праві України у зв'язку з наближенням до права ЄС обумовлюють актуальність цієї теми. Метою права слідування є забезпечення автора оригіналу художнього твору та його спадкоємців можливістю отримувати вигоду від економічного успіху такого твору. Однак через зміни у законодавстві України та розвиток сучасних технологій з'являється низка проблемних питань. Мета статті – проаналізувати останні законодавчі зміни у зв'язку з наближенням до права ЄС та практику застосування права слідування у контексті NFT. Застосовано методи: структурно-логічного та системно-функціонального аналізу; абстрагування та узагальнення; аналогії та порівняння; рекомендаційний. Проаналізовано законодавство України про право слідування та стан імплементації положень Директиви про право слідування. Досліджено практику укладення смартконтрактів щодо NFT на предмет можливого використання права слідування. Запропоновано виключити із законодавства України оригінали рукопису літературного та музичного твору з переліку об'єктів, щодо яких застосовується право слідування. Зроблено висновок про те, що обов'язок щодо сплати винагороди за право слідування виникає щодо будь-якої угоди з купівлі-продажу оригіналу твору

THE RESEAL RIGHT: APPROXIMATION TO THE EU ACQUIS

Changes to the resale right in Ukrainian copyright in connection with the approximation to EU law determine the relevance of this topic. The purpose of the resale right is to provide the author of the original work of art and his or her heirs with the opportunity to benefit from the economic success of such a work. However, due to changes in the Ukrainian legislation and the development of modern technologies a number of problematic issues appear. The aim of the article is to analyse the latest legislative changes in connection with the approximation to EU law and the practice of applying the resale right in the framework of NFT. The methods applied are: structural-logical and system-functional analysis; abstraction and generalization; analogies and comparison; recommendatory. The legislation of Ukraine on the resale right and the state of implementation of the provisions of the Directive on the resale right have been analysed. The practice of concluding smart contracts on NFTs for the possible application of the resale right is explored. It is proposed to exclude from Ukrainian legislation the original manuscripts of literary and musical works from the list of objects to which the resale right is applied. It is concluded that the obligation to pay remuneration for the resale right arises in relation to any agreement for the purchase and sale of the original work between

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

між фізичними особами, яка здійснюватиметься через публічні онлайн-платформи. Використання принципу взаємності щодо права слідування встановлене у ч. 2 ст. 14 тер Бернської конвенції обумовлює відсутність виникнення обов'язку щодо сплати винагороди, у разі якщо стороною перепродажу картини через онлайн-платформу є особа, законодавство країни походження якої не передбачає права слідування. Проаналізовано, що одна з функцій смарт-контракту полягає в тому, що частка від перепродажу автоматично виплачується автору твору щоразу, коли NFT перепродаються. Зроблено висновок, що таке положення має договірну природу, тому попри схожість такого механізму з конструкцією права слідування, останнє не може бути застосоване до NFT.

Ключові слова: авторське право, право слідування, винагорода, NFT, імплементація *acquis* ЄС.

JEL Classification: K11, O34.

individuals which will be carried out through public online platforms. The application of the principle of reciprocity with regard to the resale right, provided for in Part 2 of Article 14 of the Berne Convention, precludes the obligation to pay remuneration if the party to the resale of the painting through the online platform is a person whose country of origin legislation does not provide for the resale right. It has been analysed that one of the functions of a smart contract is that the share of resale is automatically paid to the author of the work whenever NFTs are resold. It is concluded that such a provision is of a contractual nature, and therefore, despite the similarity of such a mechanism with the construction of the resale right, the latter cannot be applied to NFTs.

Keywords: copyright, resale right, remuneration, NFT, implementation of the EU *acquis*.

Вступ.

Право слідування як одне з майнових прав автора займає особливе місце серед авторських правомочностей, що обумовлене окремою категорією об'єктів права інтелектуальної власності – оригіналами художнього твору. На шляху до вступу в Європейський Союз Україна взяла на себе зобов'язання наблизити національне законодавство до *acquis* ЄС, зокрема й у сфері авторського права. У 2023 р. набув чинності Закон України "Про авторське право і суміжні права", у якому підходи до права слідування зазнали суттєвих змін через імплементацію положень Директиви Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 р. про право слідування (Директива про право слідування, 2011) на користь автора оригінального твору мистецтва (далі – Директива про право слідування). Крім того, розвиток технологій *NFT* також породжує нові виклики щодо можливості застосування права слідування до продажу таких токенів. Зазначені зміни обумовлюють необхідність проведення аналізу нового правового регулювання та формування рекомендацій щодо подальшого правозастосування права слідування задля ефективної охорони прав автора.

Право України зазнає суттєвих змін у зв'язку з наближенням до права ЄС, однак відповідність національного регулювання підходам права ЄС, зокрема й практики Суду ЄС, є визначальною на шляху євроінтеграції. Це створить надійне підґрунтя для членства у європейській спільноті та у післявоєнному відновленні України.

Проблематика наближення права України до права ЄС широко представлена у дослідженнях українських учених. Питання авторського права в контексті євроінтеграції досліджували такі вітчизняні вчені: О. О. Штефан (Штефан, 2009), Р. І. Самсін (Самсін, 2016), Ю. М. Капіца (Капіца, 2022). Водночас актуальні дослідження вітчизняних учених,

що присвячені саме питанням права слідування у контексті відповідності праву ЄС та викликам сучасних технологій, відсутні.

Метою статті є характеристика сучасного правового регулювання права слідування в авторському праві України в контексті відповідності праву ЄС, його місця у системі авторського права України та його подальшого розвитку.

У статті використано методи структурно-логічного та системно-функціонального аналізу під час дослідження актуального правового регулювання.

Гіпотезою статті є припущення, що правове регулювання права слідування в Україні не відповідає *acquis* ЄС, тому потребує внесення відповідних змін. Також зроблено припущення щодо нових викликів для права слідування з розвитком технологій, зокрема появою онлайн продажів та *NFT*.

Структура основної частини статті передбачає виокремлення трьох підрозділів:

- загальні підходи та історія розвитку права слідування;
- об'єкти права слідування з урахуванням новел Закону України "Про авторське право і суміжні права" та практики Суду ЄС;
- викликів сучасних цифрових технологій для застосування права слідування, зокрема *NFT* та онлайн продажів.

За підсумками дослідження сформульовано висновки та рекомендації для удосконалення правового регулювання.

1. Загальні підходи.

1.1. Історія виникнення права слідування пов'язана з законодавством Франції, у якому воно з'явилося вперше у світі у 1920 р. Однак цій законодавчій новелі передувала тривала публічна дискусія щодо необхідності права слідування, викликана долею однієї картини. Так, картина художника Жана-Франсуа Мілле "Анжелюс", що написана у 1857 р., вперше продана за 1200 франків, а через декілька років на аукціоні її вартість становила вже 1 000 000 франків. З огляду на відсутність на той час на законодавчому рівні права слідування незможні нащадки художника не могли отримати жодної фінансової вигоди від економічного успіху твору їх родича. Газета *Franceprior* опублікувала малюнок художника Форейн, на якому зображені бідні діти, що спостерігають за продажем "Анжелюс" на аукціоні (*Metacept*, 2019). Пізніше право слідування почало з'являтися у законодавстві багатьох інших країн, і у 1948 р. запроваджено на міжнародному рівні у ст. 14 *ter* Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (далі – Бернська конвенція) (Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, 1979) як необов'язкове право для учасників конвенції.

1.2. Законодавство України уповноважує автора чи його спадкоємців правом слідування – невідчужуваним правом на отримання частки від ціни продажу оригіналу твору, який здійснюється будь-яким торговцем художнього твору. Метою цього права є забезпечення автора оригіналу художнього твору можливістю отримувати вигоду від економічного успіху такого твору. Право слідування виникає лише в автора оригіналу художнього твору, оригіналу рукопису літературного або музичного твору.

ЦК України передбачає загальні положення щодо права слідування, а детальне правове регулювання міститься у Законі України "Про авторське право і суміжні права" (Закон України "Про авторське право і суміжні права", 2022) та частково у Законі України "Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав" (Закон України "Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав", 2018). Поява права слідування у національному законодавстві України обумовлена положеннями зазначеними п. 1 ст. 14 *ter* Бернської конвенції. 1 січня 2023 р. набув чинності Закон України "Про авторське право і суміжні права", який передбачає зміни до цього інституту з урахуванням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а саме ст. 190 (Угода про асоціацію між Україною та ЄС, 2014).

Право слідування визначається як невідчужуване, а його перехід від автора до інших осіб можливий лише у порядку спадкування в межах строків чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір. Відсутня також пряма вказівка законодавця на те, чи можливий перехід права слідування за заповітом чи лише за законом. Законодавець не визначив прямо місце права слідування серед прав інтелектуальної власності на твір, не зазначивши його прямо ані серед особистих немайнових, ані серед майнових прав автора. Однак економічний характер права, обмеженість у строках правової охорони, а також належність до обов'язкового колективного управління наділяє його ознаками майнового характеру, що свідчить про змішану правову природу. Стосовно правової природи права слідування ВГСУ зазначив, що його суть полягає в тому, що автор має право на одержання винагороди у вигляді відсоткових відрахувань від ціни кожного наступного за першим відчуження (перепродажу), незалежно від того, прибутковим чи збитковим є такий перепродаж оригіналу конкретного твору; на відміну від виключного права, право слідування є невідчужуваним, хоча й переходить у спадщину на строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір (ВГСУ, 2012). У доктрині права України переважною є позиція щодо майнового характеру такого права. Так, Р. І. Самсін зазначає, що право слідування має яскраво виражений майновий характер, а вказівка на невідчужуваний характер права слідування як неодмінну рису особистих немайнових прав як аргумент про немайновий або змішаний характер цього права не може

братися до уваги, оскільки вона притаманна й іншим майновим правам (зокрема право особистого сервітуту, аліментне право тощо) (Самсін, 2016, с. 125).

За своєю природою право слідування пов'язане з правом на розповсюдження творів, оскільки до нього не застосовується вичерпання такого права, передбачене ч. 5 ст. 12 Закону України "Про авторське право і суміжні права" (Закон України "Про авторське право і суміжні права", 2022), що встановлює, зокрема якщо примірники твору законним чином введено у цивільний оборот шляхом їх першого продажу в Україні, допускається подальше відчуження цих примірників без згоди суб'єкта авторського права і без сплати винагороди (вичерпання прав), крім оригіналів творів мистецтва, подальше відчуження яких здійснюється зі сплатою винагороди за право слідування. Отже, право слідування наділяє автора чи його спадкоємців правом подальшого контролю за долею свого твору в частині його розповсюдження шляхом продажу.

2. Об'єкти права слідування.

2.1. Законодавець визначив, що право слідування виникає лише щодо обмеженого переліку оригіналів творів, а саме: оригіналу художнього твору, оригіналу рукопису літературного або музичного твору. При цьому під оригіналами творів також слід розуміти їх примірники, виготовлені в обмеженій кількості самим автором або під його керівництвом, які пронумеровані, підписані автором або містять інші позначення, що засвідчують його авторство. Під поняттям "продаж оригіналу твору" для цілей реалізації права слідування законодавець розуміє "наступний продаж такого оригіналу, якщо продаж здійснюється іншим власником, ніж автор такого твору або спадкоємець такого автора" (ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права", 2022). Отже, право слідування застосовується лише до продажів оригіналів творів, власником яких є не автор чи його спадкоємець, оскільки вони і є бенефіціарами такого права. Крім того, таке формулювання свідчить, що обов'язок сплати винагороди за право слідування може виникати виключно з договорів купівлі-продажу оригіналу твору, не охоплюючи інші угоди щодо відчуження майна: договір міни, договір дарування. Як зазначалося, інститут права слідування зазнав змін у зв'язку з наближенням до права ЄС, однак імплементація положень Директиви про право слідування (Директива про право слідування, 2001) здійснена фрагментарно. Про це свідчить ширший перелік об'єктів права слідування у ст. 448 ЦК України (ЦКУ, 2003) та ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права" у порівнянні з положеннями вказаної спеціальної директиви. Директива про право слідування у преамбулі встановлює необхідність однакових підходів до правового регулювання цього права, зокрема й у частині творів, щодо яких воно застосовується. Так, п. 19 Преамбули цієї директиви прямо виключає оригінальні рукописи

письменників та композиторів з дії права слідування, що обумовлено усуненням відмінностей у правовому регулюванні країн ЄС, а також потребою забезпечити авторам творів належний та уніфікований рівень охорони. Отже, законодавство України щодо права слідування не повністю відповідає положенням *acquis* ЄС, тому пропонується внести такі зміни у ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права": виключити оригінали рукопису літературного або музичного твору з переліку об'єктів, щодо яких застосовується право слідування.

2.2. До 1 січня 2023 р. винагорода за право слідування визначалася у формі грошової суми у розмірі п'яти відсотків від суми кожного продажу згідно з попередньою редакцією ст. 448 ЦК України. З набранням чинності Закону України "Про авторське право і суміжні права" 1 січня 2023 р. і відповідними змінами до ЦК України змінилися підходи до розрахунку та розміри винагороди за право слідування. Законодавець перейняв підхід Директиви про право слідування щодо визначення розмірів винагороди у різних відсоткових ставках залежно від ціни продажу, розмір яких визначений у ч. 2 ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права" у еквіваленті до євро.

Такий підхід має на меті забезпечити економічні інтереси як відомих, так і молодих митців, які створюють у різних напрямках і стилях. Разом з тим з метою уникнення надмірного економічного тягаря на сторони такого продажу встановлено граничний розмір винагороди за право слідування, який не може перевищувати суму, еквівалентну 12 500 євро.

Законодавець покладає обов'язок щодо сплати винагороди за право слідування на тих осіб, які здійснюють безпосередній продаж. Так, у разі продажу через посередника, що здійснює торгівлю творами мистецтва (аукціони, галереї, салони, крамниці тощо), така сплата проводиться саме ним, незалежно від того, чи така особа діє від свого імені, чи від імені власника оригіналу твору, а у випадку відчуження оригіналу твору, внаслідок публічної пропозиції продажу через мережі Інтернет (соціальні мережі, інтернет-форуми, групи, платформи онлайн-оголошень, онлайн-аукціони, торгові майданчики (маркетплейси), торги, тендери тощо), сплата справедливої винагороди за право слідування проводиться безпосередньо цими особами (ч. 4 ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права"). Суб'єктом щодо виплати винагороди у Директиві про право слідування визначено продавця (ч. 4 ст. 1). У рішенні Суду ЄС у справі C-41/14 від 26 лютого 2015 р. (*Christie's France*, 2015) ставилося питання щодо тлумачення цього положення як такого, що зобов'язує продавця в кожному випадку нести витрати на сплату роялті за право слідування, чи можливий будь-який відступ від неї за домовленістю. Суд ЄС зробив висновок, що положення Директиви про право слідування не перешкоджає особі, яка сплачує роялті від права слідування, домовитись з будь-якою іншою особою, включно з покупцем, про те, що ця інша особа зрештою повністю або частково понесе витрати, пов'язані

з виплатою роялті, за умови, що договірна домовленість такого роду не впливає на зобов'язання і відповідальність, які особа, що сплачує роялті, має перед автором (Суд ЄС, С-41/14, 2015).

Стосовно питання особи, що має право збирати винагороду, то на противагу правовому регулюванню, яке було до 2018 р., що дозволяло збір і виплату винагороди, одержаної шляхом використання права слідування, особисто автором через його повіреного або через організації колективного управління (ст. 27 Закону України "Про авторське право і суміжні права" від 23.12.1993 р.). З 2018 р. законодавець відніс управління правом слідування до обов'язкового колективного управління майновими авторськими й суміжними правами (ст. 12 Закону України "Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав"), що виключає будь-яку іншу особу, окрім акредитованої у відповідній сфері організації колективного управління, зокрема й самого автора чи його спадкоємців, самостійно збирати та виплачувати винагороду.

2.3. Законодавець передбачив *винятки з обов'язку щодо сплати винагороди* з права слідування, зокрема коли ціна подальшого продажу оригіналу твору не перевищує еквівалент 50 євро, а також у разі якщо подальший продаж оригіналу твору виконують фізичні особи без участі посередників, що здійснюють торгівлю творами, крім випадків, коли їх відчуження (наступний продаж) здійснюється внаслідок публічної пропозиції наступного продажу через мережі Інтернет (соціальні мережі, інтернет-форуми, групи, платформи онлайн-оголошень, торгові майданчики, маркетплейси, торги, тендери тощо) (ч. 3 ст. 30 Закону України "Про авторське право і суміжні права"). Аналізуючи другий виняток, можна припустити, що обов'язок щодо сплати винагороди за право слідування застосовуватиметься до будь-якої угоди щодо купівлі-продажу оригіналу твору між фізичними особами, яка здійснюватиметься через публічні онлайн-платформи. У зв'язку з цим може постати питання про застосування принципу взаємності щодо права слідування встановленим у ч. 2 ст. 14 *ter* Бернської конвенції, у разі якщо у перепродажі картини українського художника через онлайн-платформу бере участь покупець – громадянин країни (наприклад, США), де право слідування не передбачене, то у такому разі обов'язок щодо виплати винагороди не виникає.

2.4. У ч. 2 коментованої статті встановлено, що право слідування належить автору, а після його смерті переходить до спадкоємців автора та спадкоємців цих спадкоємців і діє до спливу строків чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір. Таке обмеження щодо переходу права слідування обумовлено його метою – додатковим економічним захистом автора та його спадкоємців. У цьому зв'язку національне законодавство, так само як і Директива про право слідування, не деталізує, у якому саме порядку спадкування може переходити вказане право – за заповітом чи за законом.

Однак з огляду на зміст норми та загальне визначення можна припустити, що вказане положення охоплює обидва, а отже у автора є

право заповісти на підставі заповіту право слідування будь-якій особі, зокрема й юридичній особі. Такий підхід не суперечить Директиві про право слідування, оскільки Суд ЄС у справі C-518/08 від 15 квітня 2010 р. (*Fundación Gala-Salvador Dalí*) зазначив, що дійшов висновку, що державам-членам (ЄС) дозволено робити свій власний законодавчий вибір у разі визначення категорій осіб, які можуть скористатися правом слідування після смерті автора художнього твору (Суд ЄС, C-518/08).

3. Право слідування та виклики сучасних технологій.

Питання щодо правового регулювання *NFT* набули особливої актуальності в останні роки насамперед завдяки новому напрямку в мистецтві та викликам щодо авторського права, що виникають у зв'язку з цим (Майданик, 2022, 16-22). Дослідженню цих питань присвячені праці іноземних учених, зокрема у контексті можливості застосування права слідування до перепродажу *NFT* (Murray, 2023). Питанням права слідування та *NFT* з погляду досвіду ЄС присвячене дослідження, у якому викладені основні практики використання *NFT* (EP, 2022). Одним з таких питань є можливість застосування права слідування у разі продажу *NFT* через смартконтракти. Так, функції у смартконтракті уможливають автоматичну передачу права власності на *NFT*, коли покупець здійснює платіж продавцю. Інша функція смартконтракту полягає в тому, що частка від перепродажу автоматично виплачується автору твору щоразу, коли *NFT* перепродаються. Попри схожість такого договір-ного механізму з конструкцією права слідування, останнє не може бути застосоване до *NFT*. Ця позиція ґрунтується на таких аргументах. З огляду на проаналізовані положення національного права та права ЄС право слідування застосовується лише щодо оригіналів творів, які наявні у матеріальній формі, а *NFT* передбачає цифрову форму твору. Крім того, особа, на користь якої відраховуватиметься частка від перепродажу, не завжди є автором твору, до того ж перевірити цей факт не завжди можливо. Оскільки таке положення передбачено у смартконтракті, то від нього можна відмовитися як від договірної домовленості сторін, що прямо суперечить природі права слідування.

Висновки.

Законодавство України щодо права слідування не відповідає положенням *acquis* ЄС повністю, тому пропонується внести такі зміни у ст. 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права»: виключити оригінали рукопису літературного або музичного твору з переліку об'єктів, щодо яких застосовується право слідування.

Зроблено висновок про те, що застосування принципу взаємності щодо права слідування, встановленому у ч. 2 ст. 14 *ter* Бернської конвенції, обумовлює відсутність виникнення обов'язку щодо сплати винагороди, у разі якщо стороною перепродажу картини через онлайн-платформу є особа, законодавство країни походження якої не передбачає права слідування.

Проаналізовано, що одна з функцій смартконтракту полягає в тому, що частка від перепродажу автоматично виплачуються автору твору щоразу, коли *NFT* перепродаються. Однак, зроблено висновок, що таке положення має договірну природу, тому попри схожість такого механізму з конструкцією права слідування, останнє не може бути застосоване до *NFT*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
EP. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies. (2022). <i>Intellectual Property Rights and Distributed Ledger Technology with a focus on art NFTs and tokenized art</i> . https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/737709/IPOL_STU(2022)737709_EN.pdf	EP. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies. (2022). <i>Intellectual Property Rights and Distributed Ledger Technology with a focus on art NFTs and tokenized art</i> . https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/737709/IPOL_STU(2022)737709_EN.pdf
Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 р. про право слідування. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-01#Text	Directive 2001/84/EC of the European Parliament and the Council of September 27, 2001 on the resale right. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-01#Text
Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24 липня 1971 року змінений 2 жовтня 1979 року) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text	Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Paris Act of July 24, 1971 amended on October 2, 1979) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text
Закон України "Про авторське право і суміжні права" № 2811-IX від 01.12.2022 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text	Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" № 2811-IX of 01.12.2022 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text
Закон України "Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав" № 2415-VIII від 15.05.2018 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text	Law of Ukraine "On effective management of property rights of rights holders in the field of Copyright and (or) Related Rights" № 2415-VIII dated May 15, 2018 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text
Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text	The Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, the Agreement ratified with a declaration by the Law of Ukraine № 1678-VII of 16.09.2014 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
Цивільний кодекс України № 435-IV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356)	Civil Code of Ukraine No. 435-IV (<i>Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (BVR)</i> , 2003, 40-44, p. 356)
Metacept. (2019, 18 вересня) <i>The Resale Right in Art – Where do we go from here?</i> https://metacept.com/the-resale-right-in-art-where-do-we-go-from-here/	Metacept. (2019, 18 September) <i>The Resale Right in Art – Where do we go from here?</i> https://metacept.com/the-resale-right-in-art-where-do-we-go-from-here/
Michael D. Murray (2023). NFTs Rescue Resale Royalties? The Wonderfully Complicated Ability of NFT Smart Contracts to Allow Resale Royalty Rights. <i>Case Western Reserve Journal of Law, Technology & the Internet</i> , Vol. 14, No. 2, 2023, https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4164029	Michael, D. Murray (2023). NFTs Rescue Resale Royalties? The Wonderfully Complicated Ability of NFT Smart Contracts to Allow Resale Royalty Rights. <i>Case Western Reserve Journal of Law, Technology & the Internet</i> , (Vol. 14), 2. https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4164029

Капіца Ю. М. (2022), Сучасні тенденції розвитку права інтелектуальної власності в Європейському Союзі в контексті інтеграції України та ЄС. <i>Теорія і практика інтелектуальної власності</i> . 5, 5-17.	Kapitsa, Y. M. (2022). Modern trends in the development of intellectual property rights in the European Union in the context of integration of Ukraine and the EU. <i>Theory and practice of intellectual property</i> . 5, 5-17.
Майданик Л. Р. (2022). NFT: приватноправовий погляд через з'вязок з авторським правом, <i>Теорія і практика інтелектуальної власності</i> , 1/2022, 16-27.	Maidanyk, L.R. (2022). NFT: a private law view through the connection with copyright, <i>Theory and Practice of Intellectual Property</i> , 1/2022, 16-27.
Постанова Пленуму ВГСУ "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності" від 17.10.2012 № 12, П. 43.	Resolution of the HCCU Plenum "On some issues of dispute resolution practice related to protection of intellectual property rights" of 17.10.2012, № 12, 43
Christie's France. Рішення Суду ЄС у справі C-41/14 від 26 лютого 2015 р. https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=162539&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=5579	Christie's France. Judgment of the Court of Justice of the European Union in case C-41/14 of February 26, 2015. https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=162539&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=5579
Рішення Суду ЄС від 15 квітня 2010 р. у справі C-518/08, Fundació Gala-Salvador Dalí, https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81364&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4358	Judgment of the Court of Justice of the European Union of April 15, 2010 in case C 518/08, Fundació Gala-Salvador Dalí, https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81364&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4358
Самсін. Р. І. (2016). <i>Право слідування в авторському праві України та країн-членів ЄС: порівняльно-правова характеристика</i> . [дис. канд. юрид. наук, НАВС] Репозитарій НАВС. https://www.naiu.kiev.ua/files/disert/2016/12/samsin_dis/index.html	Samsin, R. I. (2016). The resale right in the copyright of Ukraine and EU member states: comparative legal characteristics. [PhD thesis, NAPA] NAPA Repository. https://www.naiu.kiev.ua/files/disert/2016/12/samsin_dis/index.html
Штефан О. (2009), Право слідування в Україні та інших країнах світу. <i>Теорія і практика інтелектуальної власності</i> . 5, 3-14.	Shtefan, O. (2009), The resale right in Ukraine and other countries of the world. <i>Theory and practice of intellectual property</i> . 5, 3-14.

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що вона не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримувала прямого фінансування для цього дослідження.

Майданик Л. Право слідування: наближення до *acquis* ЄС. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С.88-97. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)08](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)08)

Надійшла до редакції 03.08.2023.

Прийнято до друку 17.08.2023.

Публікація онлайн 03.09.2023.

DOI: 10.31617/3.2023(129)09

УДК 342.25:355.271

ВЕСЕЛОВ Микола,

д. ю. н., професор, професор кафедри
державно-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету
внутрішніх справ

вул. Співдружності, 92-А, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська обл., 5000, Україна
ORCID: 0000-0002-3963-2764

veselovndl@ukr.net

VESELOV Mykola,

Doctor of Science (Law), Professor,
Professor at the Department of State
and Legal Disciplines
Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute
of Donetsk State University of Internal Affairs

92A, Spivdruzhnosti St., Kryvyi Rih,
Dnipropetrovsk region, 5000, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3963-2764

veselovndl@ukr.net

ЗАБЕДІЛІНА Анастасія,

бакалавр за спеціальністю "Право"
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету
внутрішніх справ

вул. Співдружності, 92-А, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська обл., 5000, Україна
ORCID: 0009-0003-7362-7867

anastasiyazed1709@gmail.com

ZABYEDILINA Anastasiya,

bachelor's degree in "Law"
Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute
of Donetsk State University of Internal Affairs

92A, Spivdruzhnosti St., Kryvyi Rih,
Dnipropetrovsk region, 5000, Ukraine
ORCID: 0009-0003-7362-7867

anastasiyazed1709@gmail.com

ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ракетні обстріли цивільних об'єктів ворогом утворюють значну загрозу для населення України. Метою цієї статті є визначення сучасного стану цивільного захисту населення у країні та окремих її регіонах (на прикладі Криворіжжя), обґрунтування науково-теоретичних засад і розробка деяких організаційно-правових рекомендацій щодо термінового його покращення в умовах війни. Аналіз наявних ризиків та загроз дає змогу зробити припущення, що одним з таких може стати поширення практики встановлення швидкосторуджуваних захисних конструкцій цивільного захисту в межах зупинок наземного громадського транспорту та інших місцях значного скупчення людей. Завдяки перевірці цієї гіпотези шляхом використання сукупності загальнонаукових та спеціальних методів встановлено, що стан забезпеченості окремих територій нашої країни (зокрема Криворіжжя) захисними спорудами цивільного захисту, з погляду наявних потреб, не є задовільним, що негативно впливає на стратегічно важливу складову національної безпеки держави – стан цивільного захисту населення. Унаслідок проведеного дослідження обґрунтовано доцільність подальшого поширення практики встановлення швидкосторуджуваних захисних конструкцій (модульного типу) у місцях постійного скупчення людей, здебільшого в межах зупинок наземного громадського транспорту (особливо у

CIVIL PROTECTION OF THE POPULATION UNDER MARTIAL LAW

Rocket attacks on civilian objects by the enemy pose a significant threat to the population of Ukraine. The aim of this article is to determine the current state of civil protection of the population in the country and its individual regions (on the example of Kryvorizhzhia), substantiating the scientific and theoretical foundations and developing some organizational and legal recommendations for its urgent improvement in wartime conditions. The analysis of existing risks and threats allows us to make an assumption that one of such measures may be the spread of the practice of installing quick-build protective structures of civil protection within the boundaries of ground public transport stops and other places of significant crowding. By testing this hypothesis, using a combination of general scientific and special methods, it was established that the state of provision of certain territories of our country (in particular, Kryvorizhzhia) with civil protection structures, based on existing needs, is not satisfactory, which negatively affects the strategically important component of national state security – the state of civil protection of the population. The conducted research made it possible to substantiate the feasibility of further spreading the practice of installing quickly constructed protective structures (modular type) in places of constant crowding of people, mainly within the limits of ground public

Copyright © 2023, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

великих містах) задля забезпечення населення. Також з'ясовано, що під час розробки переліку місць для облаштування їх захисними спорудами необхідно враховувати низку критеріїв, зокрема: характеристики пасажиропотоку на окремих зупинках, кількість маршрутів та одиниць маршрутних транспортних засобів, які проходять через ці зупинки, відсутність поруч інших захисних споруд (об'єктів подвійного призначення), відносну близькість розташування об'єктів, що мають стратегічне значення та можуть становити інтерес для ворога (як військової цілі для ураження) тощо. Для підвищення ефективності цих споруд за їх активного використання варто враховувати: по-перше, це їх чітка ідентифікація громадянами навіть у незнайомій місцевості серед інших постійних та тимчасових архітектурних споруд; по-друге, наявність та доступність інформації про місця дислокації у населеному пункті споруд цивільного захисту; по-третє, належне утримання даних споруд та використання їх за основним призначенням тощо.

Ключові слова: цивільний захист населення, національна безпека, фонд захисних споруд, організаційно-правові заходи, швидкостроювана захисна конструкція, повітряна тривога.

JEL Classification: H11, H56, K39.

transport stops (especially in large cities) in order to protect the population. In addition, it was found out that during the development of the list of places to equip them with protective structures, it is necessary to take into account a number of criteria, in particular: the characteristics of passenger traffic at individual stops, the number of routes and units of route vehicles that pass through these stops, the absence of other protective structures nearby (dual purpose objects); the relative proximity of the location of objects that are of strategic importance and may be of interest to the enemy (as a military target for destruction), etc. To increase the effectiveness of these structures during their active use: first, it is their clear identification by citizens even in an unfamiliar area among other permanent and temporary architectural structures; secondly, the availability of information about the locations of civil defence facilities in the settlement; thirdly, proper maintenance of these buildings and their use for their primary purpose, etc.

Keywords: civil protection of the population, national security, fund of protective structures, organizational and legal measures, rapidly constructed protective structure, air alarm.

Вступ.

За даними Ради Безпеки ООН (станом на 13.08.2023 р.), з початку повномасштабного вторгнення російських агресорів до нашої країни лише серед цивільного населення України зафіксовано понад 26 тис. жертв війни, зокрема 9 444 убитих і 16 940 поранених. При цьому реальні цифри ймовірно є значно вищими (UN News, 2023). Здебільшого зафіксовано втрати серед цивільних осіб, що спричинено застосуванням вибухової зброї з великою зоною ураження, включаючи обстріли з важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню, а також ракетні та авіаційні удари. Пік ураження цивільних осіб припадав на березень 2022 р. (Office of the High Commissioner for Human Rights, 2022). Починаючи з серпня 2022 року спостерігається помітне зменшення жертв таких обстрілів, втім сумарна їх кількість до цього часу все одно збільшується. Значну загрозу для цивільного населення по всій території України утворюють раптові ракетні обстріли ворогом цивільних об'єктів нашої країни, жертвами яких раз від разу стають десятки чи сотні цивільних мешканців Києва, Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу, Харкова, Кременчука, Умані, Винниці, Миколаєва, Херсона, Нікополя, Краматорська, Слов'янська, Львова, Луцька, Чернігова та інших населених пунктів України, які продовжують поповнювати сумну статистику наслідків терористичного способу ведення війни країною-агресором.

На фоні окреслених загроз варто визнати, що Україна виявилася неготовою до забезпечення належного цивільного захисту населення в умовах повномасштабної війни (з урахуванням численних порушень окупантами міжнародних норм та правил), і йдеться не тільки про

брак ефективних систем протиповітряної оборони (далі – ППО). Українське суспільство повинне надавати об’єктивну оцінку ефективності заходів державних органів і органів місцевого самоврядування щодо захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій, а також вимагати забезпечення безпечного середовища в умовах війни. Зокрема це має відбуватися на підставі ретельного аналізу повітряних загроз і проведення низки необхідних організаційно-правових та інженерних заходів цивільного захисту населення. Зазначене обумовлює актуальність і своєчасність обраної для цього дослідження тематики.

Проблема цивільного захисту населення в умовах війни має міждисциплінарний характер. Різні автори досліджували окремі аспекти реформування системи цивільного захисту в Україні (Кулешов та ін., 2019), воєнно-політичні та управлінські питання у цій сфері (Шойко, 2020; Фаріон-Мельник та ін., 2021), технічні вимоги до захисних споруд цивільного захисту (Волянський та Парталіян, 2021; Майборода та ін., 2022) тощо. Результати та окремі тези цих праць використані чи враховані під час проведення нашого дослідження. Водночас умови повномасштабної війни з постійним терором окупантами цивільних об’єктів та мирного українського населення зобов’язують об’єднати наукові, управлінські та організаційно-правові зусилля задля пошуку термінових шляхів ефективного убезпечення громадян України від повітряних загроз.

Метою цієї статті є визначення сучасного стану цивільного захисту населення у країні та окремих її регіонах (на прикладі Криворіжжя), обґрунтування науково-теоретичних засад і розробка деяких організаційно-правових рекомендацій щодо термінового його (стану безпеки і захисту цивільного населення) покращення в умовах війни від ураження під час повітряних атак противника. Попередній аналіз наявних ризиків та загроз дає змогу висунути гіпотезу, що одним з таких заходів може стати поширення практики встановлення швидкостворюваних захисних конструкцій цивільного захисту в межах зупинок наземного громадського транспорту та інших місцях значного скупчення людей. Такий захід вимагає наукового осмислення низки пов’язаних з цим організаційно-технічних і правових питань, зміст та результати якого представлені у цій статті.

Методологією цього дослідження є сукупність низки загально-наукових і спеціальних методів: *діалектичного* (для з’ясування стану фонду захисних споруд через критичний аналіз статистичних та інших даних), *формально-логічного* та *абстрактно-логічного* (для з’ясування окремих соціальних явищ та їх теоретичного осмислення), *порівняльно-правового* (для дослідження правових норм і стандартів у відповідній сфері), *статистичного* та *математичного* (для вивчення й узагальнення емпіричної бази: статистичної звітності, результатів анкетування), а також методів *спостереження*, *моделювання*, *опитування* (дослідження передбачає проведення онлайн-анкетування тощо), *системного аналізу* й *синтезу*, *дедукції* та *індукції* (для вивчення та узагальнення даних

загальнодержавного, регіонального та місцевого масштабу, проєкції отриманих результатів на інші рівні цивільного захисту й формулювання власних висновків з питань, які пов'язані з метою дослідження). Варто звернути увагу, що основні спостереження та моделювання суспільних відносин, що стали об'єктом цього дослідження, проведені на локальному рівні (у межах Кривого Рогу – міста Дніпропетровської області, яке є одним з провідних промислових центрів країни, має значну (в масштабах України) кількість населення, що зазнало неодноразових ракетних обстрілів з боку ворога), утім з великою ймовірністю можна припускати, що отримані знання про окремі факти та закономірності стануть у пригоді під час формулювання загальних висновків і пропозицій з аналогічних питань у масштабах країни.

Основна частина статті поділена на три частини, в яких послідовно викладено результати аналізу та основні характеристики: повітряних загроз для цивільного населення на загальнодержавному та регіональному масштабах (Дніпропетровщини); стан фонду захисних споруд та його придатності до захисту населення країни в умовах війни (на прикладі Криворіжжя); обґрунтування доцільності поширення практики встановлення швидкоспоруджуваних захисних споруд як термінового заходу поповнення фонду цивільного захисту та забезпечення населення в умовах повітряної загрози, а також організаційно-правові заходи підвищення ефективності їх функціонування.

1. Повітряна загроза та проблеми захисту цивільного населення в умовах війни.

Аналітики констатують, що відсутність очікуваних злочинною владою країни-агресора результатів через дії наземних сил на полі бою змушують її злочинний уряд вдаватися до більш терористичної тактики ведення війни, спрямованої на ураження цивільних об'єктів. Під удар потрапляють не тільки будівлі органів публічного адміністрування, об'єкти транспортної системи, енергетики, водопостачання, промисловості, а й житлові будинки, що призводить до загибелі та поранення українців. Поряд з налагодженням сучасної системи ППО, ефективним способом і засобом захисту населення країни від загроз авіаційного та ракетного ураження залишається система своєчасного оповіщення та використання захисних споруд цивільної оборони (цивільного захисту). Також варто додати, що ризик завдання шкоди пересічним громадянам, що перебувають вдома чи на вулиці під час ворожих повітряних атак, залишається навіть у разі успішного спрацювання українських систем ППО. У такий спосіб війни ворог посилює військову агресію ще й гуманітарною (метою *гуманітарної агресії* є демотивація та деморалізація противника, його населення, військ та уряду (Інститут національного розвитку, 2021)).

Аналізуючи положення Кодексу цивільного захисту України (далі – КЦЗУ), деякі автори небезпідставно зазначають, що законодавство обмежує коло осіб, які підлягають укриттю в захисних спорудах, за принципом "персонал – населення". Як це парадоксально не виглядає, але укриттю у сховищах, виходячи з приписів п. 1 ч. 3 ст. 32 КЦЗУ) підлягає лише персонал суб'єктів господарювання (найчисленніша зміна), для укриття ж населення сховища не передбачаються. Виняток становлять лише хворі, що знаходяться в закладах охорони здоров'я, які не можуть бути евакуйовані у безпечне місце. Натомість швидко-споруджувані захисні споруди разом зі спорудами подвійного призначення та найпростішими укриттями призначені для укриття населення міст і населених пунктів, причому не всього населення, а лише тієї його частини, яка не підлягає евакуації у безпечне місце (Бойко & Карманий, 2017, с. 54). Водночас досі законодавець, згадуючи у КЦЗУ про швидкоспоруджувані захисні споруди цивільного захисту, чомусь не включає їх до фонду захисних споруд цивільного захисту (абзац 5 ч. 2 ст. 32 цього Кодексу).

За даними інтерактивного сайту "*Air-alarms.in.ua*", з початку війни (станом на 17.08.2023 р.) серед регіонів України за найбільшою кількістю повітряних тривог перші п'ять місць посідають Донецька (5064), Харківська (2599), Запорізька (2416) та Дніпропетровська (2284) області. Ці ж самі регіони є лідерами за загальною тривалістю часу повітряних тривог. Найчастіше такі повітряні тривоги лунали у четвер (4507) та вівторках (4423), за часом – з 12:00 до 18:00 год. (8396). За кількістю повідомлень про вибухи Дніпропетровщина посідає 6-е місце (370) – 6 % загальної кількості по Україні (для повнішого уявлення ситуації зазначимо, що 1-е місце за цим показником посідає Херсонщина (2002), а останнє місце поділяють Закарпаття та Буковина (1). За кількістю повітряних тривог по Дніпропетровській області за час війни м. Кривий Ріг посідає перше місце, за тривалістю – друге (після м. Нікополя); за кількістю повідомлень про вибухи – друге (після м. Дніпро) – 75 (*Air-alarms.in.ua*, б. д.).

Необхідно зазначити, що за період тривання війни Кривий Ріг періодично стає ціллю здебільшого ракетних атак з боку противника. Україна пам'ятає непоодинокі масовані ракетні обстріли гідротехнічних споруд міста у 2022 р. з метою створити гуманітарну катастрофу у великому промисловому центрі; ураження житлових будинків у 2023 р. Географічно об'єктами ракетних обстрілів були та залишаються донині різні райони (частини) найбільшого за протяжністю у країні та Європі міста від півночі до півдня тощо.

Найбільша кількість повітряних тривог припадає на будні дні, а саме на "розпал робочого дня" (з 12:00 до 18:00 год.), коли значна частина активного населення міста знаходиться поза домом. Протягом цього часу у разі оголошення повітряної тривоги людина може опинитися у будь-якому місці населеного пункту й перебувати на

вулиці, зокрема як пішохід, водій, пасажир, у тому числі очікуючи громадський транспорт. Особливо небезпечними у такій ситуації є скупчення людей у великих містах, що у разі повітряного обстрілу та потрапляння ракети (чи її уламків) або снарядів у радіусі до 100–200 м призведе до одночасної загибелі та травмування значної кількості людей. Більш-менш дієвим засобом укриття населення (у такому випадку – учасників дорожнього руху) від подібного виду загроз зазвичай є захисні споруди цивільного захисту.

2. Фонд захисних споруд та його придатність до захисту населення країни в умовах війни (на прикладі м. Кривий Ріг).

"Громадянин має відчувати себе у безпеці" – так зазначено у п. 46 Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України № 392/2020). Реалізація цієї аксіоми та інших пріоритетів, згаданих у зазначеній Стратегії, має забезпечуватися за низкою напрямів, серед яких: "...створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, *розбудова ефективної системи цивільного захисту*" (Указ Президента України № 392/2020). У п. 63 Стратегії прописано: "Для системного захисту України від загроз національній безпеці необхідним є розвиток сектору безпеки і оборони. Для цього Україна: ...оптимізує державну систему цивільного захисту шляхом удосконалення її структури та системи управління (координації), удосконалив реагування на загрози, пов'язані з надзвичайними ситуаціями будь-якого характеру, уточнить завдання на мирний час та в особливий період" (Указ Президента України № 392/2020). Стратегія набула чинності у (мирному!) 2020 р., ще за рік до того (на виконання вимог Закону України "Про Національну безпеку України) у 2019 р. Уряд України затвердив Порядок проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту Міністерством внутрішніх справ (Постанова КМУ № 507, 2019). Утім чи вдалося напередодні повномасштабної війни центральним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування приділити належної уваги цим питанням, оцінити стан цивільного захисту на місцях та привести окремі складові цієї системи (зокрема фонд захисних споруд цивільного захисту населення) у відповідність до сучасних потреб?

Фонд захисних споруд певного міста чи району утворює сукупність усіх захисних споруд та інших споруд, що можуть бути використані для укриття населення. Об'єкти фонду мають стратегічне значення для забезпечення захисту населення (Постанова КМУ від № 138, 2017).

На початок війни (24.02.2022 р.) м. Кривий Ріг мало 174 сховища цивільного захисту, що у сукупності розраховані на 51 195 осіб (веб-сайт Криворізької міської ради та її виконкому, 2022), – 8.5 % номінальної кількості мешканців населеного пункту. – *Прим. авт.*

При цьому 90 % захисних споруд не відповідає нормам. Тому в місті з чисельністю населення понад 600 тис. людей умовно придатними лишалося 39 укриттів. Проте здебільшого вони є бомбосховищами лише "на папері". Інші притулки зруйновані, затоплені або підтоплені ґрунтовими водами. Деякі потребують ремонту, деє демонтували необхідне спецобладнання (лист УПНС та ЦЗН Виконкому Криворізької міськради № 7/13/106, 2022).

КЦЗУ (ч. 2 ст. 32) передбачає, що для укриття населення також використовуються споруди *подвійного призначення* – наземні або підземні будівлі/споруди чи їх окремі частини, що спроектовані або пристосовані для використання за основним функціональним призначенням, зокрема для захисту населення, та в яких створені умови для тимчасового перебування людей. А також в особливий період нарощування фонду захисних споруд цивільного захисту здійснюється шляхом будівництва швидкоспоруджуваних захисних споруд цивільного захисту та створення найпростіших укриттів (КЦЗУ, 2012).

За чисельними повідомленнями органів місцевого самоврядування Кривого Рогу кількість та доступність об'єктів цивільного захисту населення суттєво збільшено завдяки обладнанню споруд подвійного призначення. Утім варто застерегти, що слово "обладнання" здебільшого для таких об'єктів (підвалів багатоповерхових будинків, складських приміщень) є доволі умовним. За деякими неофіційними джерелами з перевірених підвальних приміщень 90 % не відповідають вимогам, вільний доступ громадян до багатьох з них також є фактично обмеженим (Сайт "Свої Кривий Ріг", 2022). Зауважимо, що подібний стан проблеми є актуальним для всієї країни, про що свідчить сумний випадок у м. Київ, коли під час повітряної атаки на початку червня 2023 року (а це 16-й місяць повномасштабної війни) через неможливість потрапити до закритого бомбосховища загинуло три людини (Interfax-Україна, 2023).

Ознайомлення з *інтерактивною картою* всіх укриттів Кривого Рогу дає підстави зробити невтішний висновок – зона покриття такими об'єктами території міста не є щільною та не всюди відповідає відповідним стандартам (Сайт "Укриття м. Кривий Ріг", 2023). За державним стандартом, захисні споруди цивільного захисту населення (далі – захисні споруди) мають розміщуватися у межах радіуса збору населення, що підлягає укриттю (до 500 м), у місцевості, що не зазнає негативного впливу небезпечних геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів (підтоплення та затоплення, зсувів тощо) (ДБН В.2.2.5-97). Час прямування до укриття для осіб, що мешкають у радіусі 500 м – до 8-10 хв. Частина житлових забудов залишається поза радіусом нормативного охоплення заявлених сховищ, що фактично в умовах повітряної атаки збільшує шанси мешканців таких будинків потрапити під ураження на шляху до укриття. На це вказують і результати проведеного нами соціологічного опитування: 18 % респондентів зазначили, що "бомбосховища" знаходяться в 15–20 хв. ходьби від їх домівок, а 17.6 % – що

будь-які сховища поблизу їх місця мешканця взагалі відсутні. До того ж наявні сховища здебільшого не здатні вмістити усіх потенційних осіб, які мешкають у радіусі їх місцеперебування.

Отже, беручи до уваги приклад Кривого Рогу, варто визнати, що забезпеченість цивільного населення цього населеного пункту захисними спорудами є далекою від нормативів та фактичних потреб мешканців міста. Через наявну інформацію в Інтернеті та за підсумками її аналізу можна говорити про те, що ця проблема має не регіональний, а загальнодержавний масштаб і потребує вжиття як негайних, так і перспективних організаційно-правових, економічних та інженерно-технічних заходів.

У сучасних умовах в Україні з метою захисту від повітряних атак супротивника більш-менш ефективно використовуються здебільшого споруди подвійного призначення – наземні або підземні будівлі/споруди чи їхні окремі частини, що спроектовані або пристосовані для використання за основним функціональним призначенням, зокрема для захисту населення, та в яких створені умови для тимчасового перебування людей (наприклад, станції метро (м. Київ, м. Харків), підземного швидкісного трамвая (м. Кривий Ріг), підземні пішохідні переходи та автомобільні тунелі, підземні автопаркінги тощо. Але такі інженерні споруди є не всюди, тож не можуть забезпечити цілковите охоплення території усього населеного пункту. Наприклад, у Кривому Розі функціонує швидкісний трамвай, станції якого переважно знаходяться під землею (на незначній глибині) або як мінімум обладнані підземними переходами; є один-два підземних автопаркінги; у трьох місцях є системи підземних пішохідних переходів. Такі інженерні споруди можуть виконувати роль об'єктів цивільного захисту не лише для учасників дорожнього руху. Проте в місті, де нараховується понад сотня місць одночасного скупчення значної кількості потенційних пасажирів та інших громадян, кількість об'єктів, що здатні забезпечити таким особам тимчасовий безпечний притулок, не перевищує двох десятків.

Щодо правового аспекту розв'язання зазначеної проблематики, доречно зауважити, що у жовтні 2022 р. набули чинності зміни до деяких законодавчих актів України про забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій (Закон України № 2486-IX, 2022). Зокрема до законодавства запроваджується обов'язок органів державної влади щодо формування переліку об'єктів, проєктна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів цивільного захисту; зміни також торкнулися обов'язків власників захисних споруд, споруд подвійного призначення, найпростіших укриттів (незалежно від форм власності) щодо їх утримання та приведення у готовність до прийому населення у термін, що не перевищує 24 год. у разі приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її складових у режим підвищеної готовності тощо.

Водночас здебільшого ці нормативно-правові зміни більш розраховані на довгостроковий ефект у перспективі, аніж на термінове усунення наявних проблем.

Потребує перегляду й низка технічних приписів чинного ДБН В.2.2-5-97 "Будинки і споруди. Захисні споруди цивільного захисту", вимоги якого, на наш погляд, не враховують повною мірою ані сучасних умов забудови та інфраструктури населених пунктів, ані тривалого характеру військових дій, пов'язаних з періодичними повітряними атаками з боку ворога по цивільних об'єктах. Більш екстремим напрямом, здатним покращити ситуацію з повсякденним захистом пересічних українців у громадських місцях (місцях масового скупчення громадян), нам видається поповнення фонду захисних споруд шляхом поширення практики виготовлення та встановлення швидкосторуджуваних захисних споруд цивільного захисту тощо.

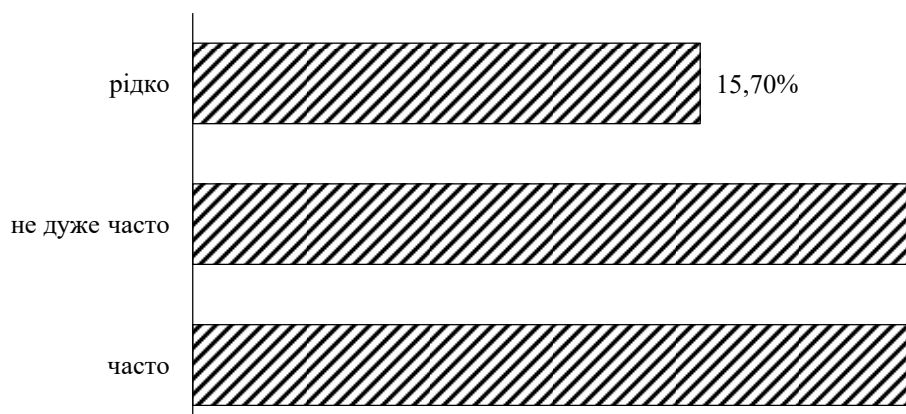
3. Використання швидкосторуджуваних захисних споруд цивільного захисту для забезпечення населення.

В Україні відповідні захисні споруди вперше почали з'являтися вже під час війни у містах Харків, Дніпро, Одеса біля зупинок громадського транспорту, а також тих місць, де немає поряд інших придатних укриттів. В одних з останніх публікаціях на цю тему науковці у відповідній галузі технічних знань зазначають, що запропоноване конструктивне рішення автономної швидкосторуджуваної захисної споруди цивільного захисту виконується за технологією збірного залізобетону. При цьому для забезпечення можливості перевезення та монтування в умовах щільної міської забудови шляхом раціонального підбору параметрів окремих елементів (товщини панелі, фізико-механічних характеристик фібробетону) мінімізовано власну вагу збірних панелей та споруди загалом (Савицький та ін., 2022, с. 87). Отже, по суті, це швидкосторуджувана захисна споруда цивільного захисту (ч. 2 ст. 32 КЦЗУ). Ці споруди, за умови їхнього активного виготовлення та поширення – встановлення на місцях найбільшого скупчення пасажирів і пішоходів (якщо поруч немає інших придатних для захисту населення інженерних споруд подвійного призначення), здатні забезпечити більш-менш безпечний притулок на час тривання повітряної тривоги. Фахівці погоджуються, що ці споруди не здатні врятувати від прямого ракетного влучання. Але у разі потрапляння ракети чи снаряду поруч, такі укриття стануть рятівними від вибухової хвилі, осколків та ракетних уламків ("Вечірній Київ", 2022).

Як вказує світовий досвід, зокрема Ізраїлю, облаштування "безпечних зупинок" з метою цивільного захисту населення, в таких бомбосховищах лежить принцип їх швидкої доступності з моменту оголошення повітряної тривоги та можливість не тільки витримати руйнівну силу дозволеної міжнародним гуманітарним правом зброї,

а й убезпечити населення від смертельної загрози (Пояснювальна записка до проєкту рішення Київської міської ради "Про вжиття заходів щодо створення безпечних захисних конструкцій в межах зупинок наземного громадського транспорту в місті Києві в умовах дії особливих правових режимів", 2022).

З наведеної діаграми наочно можна побачити, як часто повітряна тривога застигає наших містян у дорозі (*рисунок*).

Результати соціологічного опитування мешканців Кривого Рогу

Джерело: результати авторського соціологічного опитування.

Цілком природно, що 82.4 % респондентів серед опитаних не відчують себе у небезпеці за таких обставин, але як зазначило 60 % з них – іншого варіанту немає. І цілком логічним є те, що 94.1 % опитаних осіб підтримує встановлення на зупинках громадського транспорту швидкосторуджуваних захисних споруд.

Дуже цікавим видається нам факт, що з часом (>1.5 року війни) люди вже "звикли" жити в умовах частого звучання сигналу повітряної тривоги. Проте лише 27.5 % готові дочекатися відбою сигналу "Повітряна тривога", перебуваючи у дорозі чи на зупинці громадського транспорту, у споруді цивільного захисту. Утім картина суттєво змінюється, якщо до умов питання додати: "у разі чутних вибухів" – за таких обставин дочекатися відбою повітряної тривоги у захисній споруді готові вже 80.4 %!

Згідно з Порядком створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку такий фонд створюється органами державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання відповідно до вимог КЦЗУ. Потреби в захисних спорудах на особливий період визначаються: у планах цивільного захисту на особливий період, що розробляються у масштабі міста, району, району у місті; розділах (схемах) інженерно-технічних заходів цивільного захисту містобудівної документації на особливий період, розділах інженерно-технічних заходів цивільного захисту проєктної

документації об'єктів будівництва. Під час визначення потреб враховується технічний стан наявних захисних споруд, а також наявність і технічний стан споруд подвійного призначення та найпростіших укриттів. В особливий період нарощування фонду захисних споруд здійснюється шляхом завчасного придбання (виготовлення), будівництва (монтажу) швидкоспоруджуваних захисних споруд, зокрема зі спеціальних конструкцій блок-модульного типу, відповідно до ДСТУ 9195:2022 (Постанова КМУ № 138, 2017).

Впровадження такого проекту в конкретному населеному пункті потрібно починати з прийняття відповідного рішення органом місцевого самоврядування. Так, аналіз подібного рішення Київської міської ради № 08/231-975/ПР від 05.08.2022 р. дозволяє окреслити основні етапи реалізації заходів щодо створення безпечних захисних конструкцій у межах зупинок наземного громадського транспорту в будь-якому іншому місті:

- розробка Переліку місць для облаштування та створення фонду захисних конструкцій цивільного захисту в межах зупинок наземного громадського транспорту в місті для укриття пасажирів під час повітряної тривоги в умовах дії особливих правових режимів;
- вжиття заходів щодо розробки проектно-кошторисної документації для облаштування захисних конструкцій цивільного захисту в межах зупинок наземного громадського транспорту в місті.

Етап реалізації зазначених заходів має включати:

- створення (замовлення чи придбання) модулів швидкоспоруджуваних захисних конструкцій;
- монтаж цих конструкцій згідно з визначеною дислокацією та їх обладнання;
- передавання захисних споруд балансоутримувачам і вирішення пов'язаних з цим організаційно-правових та фінансових питань;
- постановка на облік (складення в паперовій формі паспорта та облікової картки захисної споруди – здійснюють їх балансоутримувачі; внесення відомостей до електронного обліку захисних споруд – здійснюється ДСНС).

Що необхідно враховувати для підвищення ефективності цих споруд за їхнього активного використання: *по-перше*, це чітка ідентифікація громадянами навіть у незнайомій місцевості серед інших постійних і тимчасових архітектурних споруд; *по-друге*, наявність та доступність інформації про місця дислокації у населеному пункті споруд цивільного захисту; *по-третє*, належне утримання даних споруд і використання їх за основним призначенням тощо. Для цього потрібно вжити низку організаційно-правових заходів.

Під час надзвичайних ситуацій мозок людини починає активну дію у пошуках захисту. Якщо людина не знає місцевості, їй буде складно зорієнтуватися, тож потрібно розробити ідентифікуючі знаки до найближчих укриттів. Щоб покращити видимість цих споруд,

пропонуємо підібрати яскраві позначки, щоб вирізнити їх на фоні інших забудов і розробити єдині стандарти кольорової візуалізації. На сьогодні цьому питанню не приділяється належної уваги. Стратегічне значення фонду захисних споруд для забезпечення захисту населення передбачає маркування об'єктів цього фонду (на які поширюється дія норм міжнародного гуманітарного права) в особливий період, зокрема у воєнний час, відповідними розпізнавальними знаками (емблемами) (Постанова КМУ № 138, 2017). Утім зараз пофарбування наявних об'єктів відбувається хаотично, при цьому до цього питання підходять більш з естетичного, ніж з практичного боку. За умови пофарбування цих укриттів на різну тематику, наприклад, підкреслення концепції української культури, мистецтва, основне смислове навантаження кольорового позначення саме захисної споруди цивільного захисту уходить на другий план. А в умовах недостатньої видимості чи несприятливих погодних умов даний об'єкт на фоні інших інженерних споруд та зелених насаджень взагалі буде важко визначити здалеку.

Варто враховувати й немалу вартість цих захисних споруд (так, шість харківських "залізобетонних зупинок" місткістю на 18 осіб коштувало місцевому бюджету 783 тис. грн за одну споруду, а один об'єкт місткістю на 30 осіб – понад 1 млн грн (Страна.ua, 2022). Тож, у найближчі часи казати про встановлення таких споруд на кожній зупинці поки не доведеться. Звісно, що вони будуть встановлюватися насамперед на основних (вузлових) транспортних розв'язках, місцях значного скупчення людей. Тому доцільно доводити інформацію до пішоходів і пасажирів, які саме зупинки обладнані такими засобами захисту. Це можна робити шляхом розміщення карти розташування (дислокації) наявних захисних споруд за маршрутом слідування на зупинках громадського транспорту, у салонах та у водіїв маршрутних транспортних засобів, запровадити відповідні програмні застосунки до мобільних пристроїв тощо.

Ще однією проблемою може стати схильність громадян-маргіналів до "вандалізму", псування комунального майна. Такі укриття можуть використовуватися не за своїм цільовим призначенням, наприклад, як "громадська вбиральня", "тимчасовий затишок" для безхатченків або пошкоджуватися, замальовуватися тощо. Щоб уникнути таких випадків, в укриттях встановлені камери відеоспостереження, які знімають ситуацію всередині і зовні. Водночас додатковим заходом задля утримання несвідомих громадян від пошкодження таких споруд та їх обладнання у найближчій перспективі слід запровадити спеціальні норми, які б передбачали адміністративну відповідальність за такі протиправні діяння, наприклад, доповнити Особливу частину Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) новою статтею 182-1 "Пошкодження чи використання не за призначенням захисних споруд цивільного захисту населення" (Забєділіна & Веселов, 2022, с. 67).

Висновки.

За результатами проведеного дослідження можна констатувати, що стан забезпеченості окремих територій, населених пунктів нашої країни (на прикладі міста Кривий Ріг) захисними спорудами цивільного захисту, виходячи з наявних потреб, не є задовільним; здебільшого такі об'єкти фонду захисних споруд не відповідають вимогам стандарту (ДБН В.2.2.5-97 зі змінами), що негативно впливає на стратегічно важливу складову національної безпеки держави – стан цивільного захисту населення. На підставі всебічного вивчення окремих фактів та з огляду на загальнопоширені індикатори можна з великою ймовірністю стверджувати, що така тенденція є типовою, а зазначена проблема на жаль має не лише регіональний, а й загальнодержавний масштаб і потребує вжиття не тільки перспективних, а й негайних (термінових) організаційно-правових, економічних та інженерно-технічних заходів.

Проведені в межах дослідження обстеження, розрахунки та соціологічні опитування дозволили обґрунтувати доцільність подальшого поширення практики встановлення швидкосторуджуваних захисних конструкцій (модульного типу) у місцях постійного скупчення людей, переважно в межах зупинок наземного громадського транспорту (особливо у великих містах) задля убезпечення населення від потенційних загроз ракетних (повітряних) обстрілів. Додатково з'ясовано, що під час розробки переліку місць для облаштування їх захисними спорудами необхідно враховувати низку критеріїв, зокрема характеристики пасажиропотоку на окремих зупинках, кількість маршрутів та одиниць маршрутних транспортних засобів, які проходять через ці зупинки, відсутність поруч інших захисних споруд (об'єктів подвійного призначення); відносну близькість розташування об'єктів, що мають стратегічне значення і можуть становити інтерес для ворога (як воєнна ціль для ураження) тощо.

Наукова новизна отриманих у дослідженні та висвітлених у статті результатів полягає у констатації та доведенні наявності проблем відповідності стану фонду захисних споруд цивільного захисту населення сучасним викликам (в умовах бойових дій ворога не лише на "полі бою", а й проти мирних громадян); додаткового обґрунтування поширення практики збільшення фонду та використання швидкосторуджуваних захисних споруд цивільного захисту модульного типу, а також розробці деяких організаційно-правових рекомендацій щодо ефективності їх функціонування в особливий період.

Практична цінність отриманих результатів полягає у формулюванні пропозицій до вітчизняного законодавства:

- абзац 3 ч. 2 ст. 32 КЦЗХ доповнити та викласти у наступній редакції: "Швидкосторуджувана захисна споруда цивільного захисту – це споруда, що зводиться (виготовляється, монтується) за короткий

час із спеціальних конструкцій (виробів), вимоги до яких встановлюються будівельними нормами, стандартами та правилами. *Органи, відповідальні за створення фонду захисних споруд, повинні вживати заходів щодо визначення та підтримання в актуальному стані переліку місць для облаштування їх захисними спорудами з урахуванням об'єктивних потреб населення населеного пункту чи окремої місцевості, придбання (виготовлення) та утримання захисних споруд, зокрема блок-модульного типу, відповідно до чинних стандартів";*

- абзац 5 ч. 2 ст. 32 КЦЗХ викласти у такій редакції: "Захисні споруди цивільного захисту, споруди подвійного призначення та найпростіші укриття, включаючи швидкосторуджувані захисні споруди цивільного захисту складають фонд захисних споруд цивільного захисту і належать до засобів колективного захисту";

- КУПАП доповнити новою статтею 182-1 "Пошкодження чи використання не за призначенням захисних споруд цивільного захисту населення" тощо.

В контексті зазначеного перспективою подальших розвідок за цим напрямом є напрацювання позитивних практик створення фонду захисних споруд в окремих містах (регіонах) країни, аналіз ефективності їх використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Interfax-Україна: інформаційне агенство. Події. (2023, 1 червня). <i>Поліція відкрила справу через закриті бомбосховище в Києві, біля входу до якого загинули люди.</i> https://interfax.com.ua/news/general/913887.html#:~:text=%22%D0%A1%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%20%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%83%D0%BB%D0%B8%20%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%94,%D0%A6%D0%B5%20%D0%B7%D0%B%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD .	Interfax-Ukraine: information agency. Events (2023, June 1). <i>The police opened a case about a closed bomb shelter in Kyiv, near the entrance of which people died.</i> https://interfax.com.ua/news/general/913887.html#:~:text=%22%D0%A1%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%20%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%83%D0%BB%D0%B8%20%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%94,%D0%A6%D0%B5%20%D0%B7%D0%B%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD .
Office of the High Commissioner for Human Rights, United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. (2022). <i>Ukraine: civilian casualty update.</i> https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-08/Ukraine%20-%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%207%20August%202022%20ENG.pdf .	Office of the High Commissioner for Human Rights, United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. (2022). <i>Ukraine: civilian casualty update.</i> https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-08/Ukraine%20-%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%207%20August%202022%20ENG.pdf .
UN News. Global perspective. (2023). <i>Human stories Since the beginning of the war in Ukraine, the UN has registered at least 26,384 civilian casualties.</i> https://news.un.org/ru/story/2023/08/1443897 .	UN News. Global perspective. (2023). <i>Human stories Since the beginning of the war in Ukraine, the UN has registered at least 26,384 civilian casualties.</i> https://news.un.org/ru/story/2023/08/1443897 .

Будинки і споруди. Захисні споруди цивільного захисту. ДБН В.2.2-5-97. Зміна № 3. <i>Видання офіційне</i> . Київ: Мінрегіон України, Укрархбудінформ, 2018. 34 с.	Buildings and structures. Protective structures of civil protection. DBN B.2.2-5-97. Shift No. 3. <i>The publication is official</i> . Kyiv: Ministry of Regions of Ukraine, Ukrarchbudinform, 2018. 34 p.
Бойко, В. О., & Карманний, Є. В. (2017). Захисні споруди цивільного захисту: стан і перспективи використання. <i>Безпека людини і реалізація права на працю в сучасних умовах життєдіяльності</i> . (с. 54–58). https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2017/Sbornik_OBGD_2017.pdf#page=55 .	Boiko, V. O., & Karmanniy, Ye. V. (2017). Protective structures of civil protection: state and prospects of use. <i>Human safety and the realization of the right to work in modern life conditions</i> . (pp. 54–58). https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2017/Sbornik_OBGD_2017.pdf#page=55 .
Вечірній Київ. (2022, 4 жовтня). <i>У Києві можуть з'явитися бомбосховища на зупинках: думки фахівців та ініціаторів</i> . https://vechirniy.kyiv.ua/news/72251/ .	Vechirniy Kyiv. (2022, October 4). <i>Bomb shelters may appear at bus stops in Kyiv: opinions of experts and initiators</i> . https://vechirniy.kyiv.ua/news/72251/ .
Забєділіна, А. С., & Веселов, М. Ю. (2022). Убезпечення пішоходів та пасажирів від ураження під час ракетних та артилерійських обстрілів. <i>Реалізація та розвиток публічної політики у сфері безпеки дорожнього руху під час війни та у повоєнний період</i> (с. 65–68). https://drive.google.com/file/d/1lp2Iqx3OTNadxVtPKJpghgrfOImg2r83/view .	Zabyedilina, A. S., & Veselov, M. Yu. (2022). Protection of pedestrians and passengers from damage during rocket and artillery fire. <i>Implementation and development of public policy in the field of road safety during the war and in the post-war period</i> (pp. 65–68). https://drive.google.com/file/d/1lp2Iqx3OTNadxVtPKJpghgrfOImg2r83/view .
Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій" № 2486-IX (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#Text .	Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Ensuring Civil Protection Requirements During Planning and Development of Territories" No. 2486-IX (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#Text .
Інститут національного розвитку (2021). <i>Гуманітарна агресія РФ проти України: розстановка сил, перспективи і способи протидії</i> . https://ind.org.ua/2021/03/31/humanitarna-ahresiia-rf-proty-ukrainy-rozstanovka-syl-perspektyvy-i-sposoby-protydii/ .	Institute of National Development (2021). <i>Humanitarian aggression of the Russian Federation against Ukraine: deployment of forces, prospects and methods of countermeasures</i> . https://ind.org.ua/2021/03/31/humanitarna-ahresiia-rf-proty-ukrainy-rozstanovka-syl-perspektyvy-i-sposoby-protydii/ .
Київська міська рада: офіційний веб-сайт. (2022, 10 серпня). <i>Пояснювальна записка до проекту рішення Київської міської ради "Про вжиття заходів щодо створення безпечних захисних конструкцій в межах зупинок наземного громадського транспорту в місті Києві в умовах дії особливих правових режимів"</i> . Текстовий документ (docx). https://kmr.gov.ua/uk/content/proekt-rishennya-kyuyivskoyi-miskoyi-rady-24565 .	Kyiv City Council: official website. (2022, August 10). <i>Explanatory note to the draft decision of the Kyiv City Council "On taking measures to create safe protective structures within the limits of ground public transport stops in the city of Kyiv under special legal regimes"</i> . Text document (docx). https://kmr.gov.ua/uk/content/proekt-rishennya-kyuyivskoyi-miskoyi-rady-24565 .
Кодекс цивільного захисту України (2012). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n1616 .	Code of Civil Protection of Ukraine (2012). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n1616 .
Кулешов, М. М., Ященко, О. А., & Безугла, Ю. С. (2019). Концептуальні підходи до реформування системи цивільного захисту в Україні. <i>Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління</i> , (11), 396–405. https://doi.org/10.5281/zenodo.3532925 .	Kulieshov, M. M., Yashchenko, O. A., & Bezuhla, Yu. S. (2019). Conceptual approaches to reforming the civil defense system in Ukraine. <i>Bulletin of the NUTSZ of Ukraine. Series: Public administration</i> , (11), 396–405. https://doi.org/10.5281/zenodo.3532925 .

Лещенко, О. Я., Трунцев, Г. В., Михайлов, В. М., Андрієнко, М. В., Коробкін, В. Ф. Романюк, Н. М., Калиненко, Л. В., & Борисова, А. С. (2021). <i>Перші кроки щодо організації цивільного захисту на базовому рівні місцевого самоврядування: серія практичних порадників</i> (П. Б. Волянського, С. А. Парталяна. Ред). ІДУ НД ЦЗ, Серія 9.	Leshchenko, O. Ya., Truntsev, H. V., Mykhailov, V. M., Andriienko, M. V., Korobkin, V. F. Romaniuk, N. M., Kalynenko, L. V., & Borysova, A. S. (2021). <i>The first steps towards the organization of civil protection at the basic level of local self-government: a series of practical advisors</i> (P. B. Volianskoho, S. A. Partaliana. Red). IDU ND TsZ, Series 9.
Лист Управління з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення Виконавчого комітету Криворізької міської ради "Про надання інформації" № 7/13/106 (2022). https://svoi.kr.ua/novyny/u-razi-vijny-u-kryvomu-rozi-gotovi-do-vykorystannya-39-bomboshovyshh-iz-338/ .	Letter from the Office for Emergency Situations and Civil Protection of the Population of the Executive Committee of the Kryvyi Rih City Council "On Providing Information" No. 7/13/106 (2022). https://svoi.kr.ua/novyny/u-razi-vijny-u-kryvomu-rozi-gotovi-do-vykorystannya-39-bomboshovyshh-iz-338/ .
Майборода, Р. І., Рашкевич, Н. В., Щолоков, Е. Е., & Отрош, Ю. А. (2022). Доступність захисних споруд цивільного захисту для маломобільних груп населення. <i>Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення</i> (с. 173–17470). ФО-П Шпак В.Б.	Maiboroda, R. I., Rashkevych, N. V., Shchokolov, E. E., & Otrosh, Yu. A. (2022). Availability of protective structures of civil protection for low-mobility population groups. <i>Information society: technological, economic and technical aspects of formation</i> (pp. 173–17470). FO-P Shpak V.B.
Мінрегіон України, Державне підприємство "Укрархбудінформ". (2018). <i>Будинки і споруди. Захисні споруди цивільного захисту</i> (ДБН В.2.2-5-97. Зміна № 3). Видання офіційне.	Ministry of Regions of Ukraine, State Enterprise "Ukrarhbuildinform". (2018). <i>Buildings and structures. Protective structures of civil protection</i> (DBN B.2.2-5-97. Change No. 3). The publication is official.
Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету. (2022, 25 лютого). <i>Перелік сховищ цивільного захисту м. Кривого Рогу. Інформація від Об'єднаного штабу територіальної оборони Кривого Рогу станом на 24.02.2022 р.</i> https://kr.gov.ua/ua/news/pg/240222673157270_n/ .	The official website of the Kryvyi Rih City Council and its executive committee. (2022, February 25). <i>List of storage facilities of the city of Kryvyi Rih. Information from the Joint Headquarters of the Territorial Defense of Kryvyi Rih as of February 24, 2022.</i> https://kr.gov.ua/ua/news/pg/240222673157270_n/ .
Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання використання захисних споруд цивільного захисту" № 138 (2017). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-%D0%BF#n12 .	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of the use of protective structures of civil protection" No. 138 (2017). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-%D0%BF#n12 .
Савицький, М. В., Нікіфорова, Т. Д., Шехоркіна, С. Є., & Шляхов, К. В. (2022). Швидкоспоруджувана захисна споруда цивільного захисту. У М. Савицький, В. Данішевський, О. Тимошенко (Ред.) <i>"Переможемо – відбудуємо!"</i> (с. 86–87). ДВНЗ ПДАБА. https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2023/06/Zbimyktez-Peremozhemo-vidbuduyemo.pdf .	Savytskyi, M. V., Nikiforova, T. D., Shekhorkina, S. Ye., & Shliakhov, K. V. (2022). Rapidly constructed protective structure of civil protection. In M. Savytskyi, V. Danishevskyi, O. Tymoshenko (Eds.) <i>"We will win – we will rebuild!"</i> (pp. 86–87). DVNZ PDABA. https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2023/06/Zbimyktez-Peremozhemo-vidbuduyemo.pdf .
Свої Кривий Ріг. (2022, 09 лютого). <i>У разі війни у Кривому Розі готові до використання 39 бомбосховищ із 338.</i> https://svoi.kr.ua/novyny/u-razi-vijny-u-kryvomu-rozi-gotovi-do-vykorystannya-39-bomboshovyshh-iz-338/ .	Our Kryvyi Rih. (2022, February 9). <i>In case of war, 39 bomb shelters out of 338 are ready for use in Kryvyi Rih.</i> https://svoi.kr.ua/novyny/u-razi-vijny-u-kryvomu-rozi-gotovi-do-vykorystannya-39-bomboshovyshh-iz-338/ .
Сервіс Air-alarms.in.ua. (б. д.). <i>Статистика повітряних тривог.</i> https://air-alarms.in.ua/#statistic .	Service Air-alarms.in.ua. (n. d.). <i>Statistics of air alarms.</i> https://air-alarms.in.ua/#statistic .

Страна.ua. (2022, 8 листопада). У Дніпрі на зупинках встановили бетонні зупинки, в яких можна сховатися під час тривоги. https://strana.today/news/414600-v-dnepre-ustanovili-betonnye-ostanovki-dlja-zashchity-vo-vremja-vozdushnoj-trevohi.html .	Strana.ua. (2022, November 8). In Dnipro, concrete stops were installed at bus stops, in which you can hide during an emergency. https://strana.today/news/414600-v-dnepre-ustanovili-betonnye-ostanovki-dlja-zashchity-vo-vremja-vozdushnoj-trevohi.html .
У Дніпрі на зупинках встановили бетонні зупинки, в яких можна сховатися під час тривоги: Страна.ua: 08.11.2022. URL: https://strana.today/news/414600-v-dnepre-ustanovili-betonnye-ostanovki-dlja-zashchity-vo-vremja-vozdushnoj-trevohi.html (дата звернення: 10.11.2022).	In Dnipro, concrete stops were installed at bus stops, in which you can hide during an emergency: Strana.ua: 08.11.2022. URL: https://strana.today/news/414600-v-dnepre-ustanovili-betonnye-ostanovki-dlja-zashchity-vo-vremja-vozdushnoj-trevohi.html (дата звернення: 10.11.2022).
Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" № 392/2020 (2020). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 .	Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine" No. 392/2020 (2020). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 .
Фаріон-Мельник, А., Будник, Л., & Голомовзий, А. (2021). Захист цивільного населення України в контексті гібридної війни. <i>Галицький економічний вісник</i> , 68(1), 26–36. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2021.01.026 .	Farion-Melnyk, A., Budnyk, L., & Holomovzyi, A. (2021). Protection of the civilian population of Ukraine in the context of hybrid warfare. <i>Galician Economic Bulletin</i> , 68(1), 26–36. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2021.01.026 .
Шойко, В. А. (2020). Нормативно-правове регулювання цивільного захисту щодо формування механізмів державного управління у даній сфері. <i>Науковий вісник: Державне управління</i> , 2(4), 380–390. https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2(4)-380-390 .	Shoyko, V. A. (2020). Normative and legal regulation of civil protection in relation to the formation of state management mechanisms in this area. <i>Scientific Bulletin: State Administration</i> , 2(4), 380–390. https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2(4)-380-390 .

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів: Веселов М. Ю. – 60%, Забеділіна А. С. – 40%.

Веселов М., Забеділіна А. Цивільний захист населення в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 98–114. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)09](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)09)

Надійшла до редакції 11.08.2023.

Прийнято до друку 29.08.2023.

Публікація онлайн 03.09.2023.